

KRING ONLINE

4

JANUARI 2018

Kring voor Psychoanalyse
van de New Lacanian School

* *programma psychoanalytische kliniek*

- 7 De Partner-Symptoom *Geert Hoornaert*
- 15 Procreatie en filiatie in hypermoderne tijden *Lieve Billiet*
- 22 Sinthoom, verknoping en schriftuur *Luc Vander Vennet*

FORUM SCALP

de psychoanalytici tegen de opkomst van extreem-rechts

- 30 Hegemonie en N-VA *Jelle Versieren*

WERKGROEPEN

Lacaniaanse Politiek: het KCE-rapport ontleed

- 35 Ambulante psychische zorg vanuit het KCE-advies: een disciplinerend model
Vic Everaert
- 39 Time is (not) on our side (anymore) *Bart Duron*

Psychoanalyse en Maatschappij: kliniek buiten de normen

- 42 Een kliniek buiten de normen *Joost Demuyne*
- 48 Wanneer het spreken stopt: de zoektocht naar een andere taal. Trauma en verslaving,
een casus. *Stephanie Gastmans*
- 51 Aandacht voor het singuliere. Een spel van licht. *Tom Lintacker*

Psychoanalyse en kinderen: wat na de kindertijd?

- 55 De handtekening van de moeder. Lexie, een casus. *Eddy Cabooter*

ONDERZOEKSATELIER

Zorgvuldigheidskwesties in de psychoanalyse

- 58 De fout van de filosofie *Lieve Billiet*
- 62 'Le fantasme est un ambocepteur' *Tim Miserez*
- 65 'Choses de finesse', hoofdstuk X *Joost Demuyne*
- 69 Het genot te spreken *Tom De Bois*
- 72 Een leven op papier. Over 'Brieven uit Genua' van Ilja Leonard Pfeijfer *Vic Everaert*

Editoriaal

Vic Everaert ¹

Net zoals in onze vorige editie openen we Kring Online 4 met enkele lezingen die gebracht werden binnen het **PPaK**, het Programma Psychoanalytische Kliniek dat sinds enkele jaren in Gent een basisonderwijs in de psychoanalyse verschaft.

Geert Hoornaert ontleedt “het gedoe” dat liefde, verlangen en genot weten te veroorzaken in de verhouding tot de ander, en dit aan de hand van een concept dat Jacques-Alain Miller uit het onderwijs van Lacan extraheerde: *de partner-symptoom*. Zijn lezing toont aan dat wat op het eerste zicht een hypermoderne anomalie lijkt te zijn, een bizar aandoende Japanse invulling van het hedendaagse koppel (met virtuele nimfen, cyberbruiden en andere technologische extravaganza in de hoofdrol) paradoxaal genoeg in de lijn ligt van wat liefde, verlangen en genot in essentie zijn, met die nuance dat de (Japanse) hedendaagse invulling deze dimensies loskoppelt van elkaar, waardoor de meervoudige, verschillende facetten van liefde, verlangen en genot in de verf gezet worden. Wat eerst bevreemdend leek, ‘abnormaal’, blijkt bij nader inzicht toch iets minder bizar of ongewoon te zijn. Dat laatste – het ogenschijnlijk ongewone als gevolg van het wankelen van een norm – heeft dan weer te maken met iets dat je in de tweede bijdrage, van de hand van Lieve Billiet, kan lezen. Ook zij ontleedt haarfijn de subjectiviteit van vandaag: “Er is geen seksuele verhouding, er is Eén. Het is hetgeen in de eenentwintigste eeuw niet langer verhuld wordt door de *semblant*”. Wat deze twee lezingen gemeenschappelijk hebben – en daarom zijn we blij dat we er Kring Online 4 mee kunnen openen – is dat ze de vinger aan de pols houden van de nog relatief jonge eenentwintigste eeuw, tijden waarin wetenschap, techniek, statistiek en de kapitalistische markt de toon aangeven en een onuitwisbare invloed hebben op de hedendaagse subjectiviteit in al haar facetten. Geert Hoornaert neemt de koppelvorming voor zijn rekening, Lieve Billiet de afstamming en voortplanting.

Ook de derde bijdrage die we in het PPaK opvisten laat het toe om de kliniek van vandaag, en dan specifiek die van de psychose, te leren lezen. Wat Lacan het *sinthoom* noemde, zo illustreert Luc Vander Vennet in zijn bijdrage, kan beschouwd worden als een creatieve schrijftuur die een poging tot genezing binnen de psychose

vormt. Aan de hand van enkele klinische vignetten doet hij uit de doeken hoe we in een *borromeïsche* kliniek het reële, symbolische en imaginaire trachten te verknopen via singuliere en onuitgegeven, *sinthomatische* oplossingen.

In ons tweede gedeelte verlaten we de kliniek even voor het veld van de politiek – wat mogelijk verbaast, aangezien we een psychoanalytisch tijdschrift in handen houden. Op 22 april 2017 vond het **Forum SCALP** (Serie Conversaties Anti-Le Pen) plaats te Brussel. Deze bijeenkomst vormde de Belgische versie van een Frans initiatief, dat gelanceerd werd door Jacques-Alain Miller toen Frankrijk nog geen nieuwe president had en Marine Le Pen het tot in de tweede ronde van de verkiezing geschopt had. Jelle Versieren, historicus aan de Universiteit Antwerpen, bracht er een lezing waarin hij de populairste Vlaamse politieke partij dissecteert en haar hegemonische positie beschrijft. Dit brengt ons opnieuw bij de kliniek, want waar een proto-fascistische logica het overneemt en het – onder het mom van van ‘goed bestuur’ – salonfähig is geworden om de sociale welvaartsstaat af te breken, komt de noodzakelijke ruimte in het gedrang die de psychoanalyse nodig heeft om verder te kunnen bestaan.

Wat ons bij deel drie van Kring Online 4 doet belanden. In de Kring voor Psychoanalyse bestaat een deel van het programma uit activiteiten van verschillende werkgroepen. Eén daarvan heet **Lacaniaanse Politiek**. Op 28 januari van dit jaar engageerden enkele leden en deelnemers zich – het blijkt een jammerlijke maar noodzakelijke traditie geworden te zijn – om de meest recente en verontrustende, lokale ontwikkelingen op het vlak van de geestelijke gezondheidszorg onder de loep te nemen. Zo verscheen in 2016 een rapport binnen het Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg (KCE) omtrent de organisatie en de financiering van de ambulante psychische gezondheidszorg. Om te begrijpen wat er van daaruit op ons zou afkomen, trachtten we te ontleden wat deze instantie die de overheid informeert, in petto had voor het werkveld. Het resultaat was en is zorgwekkend. Sociale controle en disciplineren worden verpakt als zorg en datgene wat goede zorg mogelijk maakte – o.a. tijd – wordt aan het hele opzet ontnomen. Vic Everaert en Bart Duron gaan daar in hun respectievelijke teksten dieper op in. De *timing* – we zijn een goed jaar verder – toont trouwens hoe snel dergelijke ontwikkelingen gaan. Wie op de website van VDAB de vacatures voor ‘psycholoog’ bekijkt, kan kiezen uit een ruim aantal

1. Lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, klinisch psycholoog. vic.everaert@skynet.be

jobs in jonge groepspraktijken die zich klaarstomen om ‘cliënteel’ op te vangen. Dat men als pas afgestudeerde psy onmiddellijk aan de slag gaat in zelfstandige groepspraktijken lijkt geen uitzondering meer te zijn, laat staan dat het nog veel vragen zou oproepen. Daarnaast lijkt de publieke opinie *grosso modo* overtuigd te zijn van het feit dat onze ministers van Volksgezondheid en Welzijn een lovenswaardige en goede zaak ondernomen hebben door fors te investeren in de eerste lijn en een nieuw soort van *all round* psy te steunen die de twijfelachtige eer krijgt om op de eerste lijn, in de vuurlinie, te gaan werken. Dat heet dan het toegankelijk maken van de zorg. Dat het kind met het badwater weggegooid wordt is minder bekend maar staat in de sterren geschreven.

Laat ons iets vrolijkers aansnijden. In de werkgroep **Psychoanalyse en Maatschappij** vonden verschillende bijeenkomsten plaats te Antwerpen. Joost Demuynck levert een pareltje van een tekst af dat gemaakt zal worden door iedereen die kennis wil maken met een (sinthomatische!) kliniek waarin tijd en creativiteit toegelaten werden. Ook Stephanie Gastmans en Tom Lintacker, twee jonge clinici, getuigen van een analytische ethiek die wars van gangbare normen en soms ook wars van vastgeroeste overtuigingen binnen de geestelijke gezondheidszorg, op zoek gaan naar wat er toe doet in de kliniek. Eddy Cabooter schreef op zijn beurt een tekst vanuit het veld van het Jongerenwelzijn, die gepresenteerd werd op een studiedag, georganiseerd door de werkgroep **Psychoanalyse en Kinderen**. Deze lezing roept de herinnering op aan wat een collega onlangs vertelde op een studiedag waar enkele gekende en hardnekkige vooroordelen ten aanzien van de psychoanalyse de revue passeerden. De naïeve vraag luidde of de psychoanalyse “ook met de context werkt?”; het antwoord van de collega analyticus was dat de psychoanalyse altijd al met de context (bv. de familiale) gewerkt heeft en dat het noodzakelijk is om, soms zus, dan weer zo met de familie te werken, net zoals het soms nodig is om de familie vooral op afstand te houden. Een standaard hebben we immers niet. We moeten geval per geval aan de slag. De tekst van Eddy Cabooter illustreert deze grote en moeilijke uitdaging. Ook toont de casus dat een zogenaamd advies (vanuit een justitiële expertise bijvoorbeeld), gedacht vanuit het paradigma ‘probleem-oplossing’, dikwijls een *worst case scenario* in gang zet aangezien het voorbijgaat aan de complexiteit van de kliniek.

In ons laatste deeltje laten we enkele deelnemers en leden van de Kring voor Psychoanalyse aan het woord via hun bijdrages voor het **Onderzoeksatelier** uit het vorige werkjaar waarin we *Choses de finesse en psychanalyse* van Jacques-Alain Miller bestudeerden. Lieve Billiet, Tim Miserez, Joost Demuynck, Tom De Bois en Vic Everaert gingen – geïnspireerd door enkele lessen uit het genoemde seminarie – aan het werk en kwamen uit bij respectievelijk ‘de fout van de filosofie’, ‘*le fantasme est un ambocepteur*’, ‘hoofdstuk X’, ‘het genot te spreken’ en ‘brieven uit Genua van Ilja Leonard Pfeijfer’. In een van deze teksten vindt u een uitspraak die ons terugbrengt bij waar we vertrokken waren in Kring Online 4: *Coïto ergo sum*. Meer gaan we niet verklappen.

PPaK
Programma
Psychoanalytische
Kliniek

DE SYMPTOOM- PARTNER¹

Geert Hoornaert²

Japan en de droom van de ware

In De Standaard konden we twee weken geleden lezen dat het slecht gaat met relaties en koppelvorming in Japan.³ Het artikel zet een aantal gegevens op een rijtje die de teloorgang van het klassieke koppel illustreren en belicht ook welke nieuwe vormen van koppelvorming er langzaam maar zeker binnen deze hypermoderne maatschappij cultureel geïnstitutionaliseerd worden.

De eerste vaststelling is dat klassieke koppels alsmaar zeldzamer worden. Daarnaast zou zevenenveertig procent van de bestaande koppels seksloos zijn. Een koppel zou wekelijks gemiddeld nog amper zeventien minuten aan conversatie besteden. Een “echte relatie” wordt hoe langer hoe meer als “teveel gedoe” - *men-dokusai* - aanschouwd. Mannen – “graseters” worden ze genoemd – gaan virtuele relaties aan met een “cyberbruid” en bevredigen hun seksuele verlangens solo; vrouwen huren partners in voor een betaalde “vriend-ervaring” waarbij samen gekookt, getroost en gehuild kan worden. De door een demografische neergang verontruste overheid deelt handenvol subsidies uit om allerhande initiatieven, die singles moeten samenbrengen, te ondersteunen.

De auteur van het artikel wijst ons erop dat we beter niet spotten met Japan, daar hun maatschappij de onze zal worden, indien we niet willen inzien en aanvaarden dat elke relatie een offer vraagt, en indien we de dwaze droom van de perfecte partner blijven cultiveren. Deze herinnering aan de wetten van de castratie doet vreemd aan want het is net omdat men zich in Japan van de droom van de ideale partner heeft afgewend, dat de traditionele koppelvorming in een impasse belandt. Wat op die plaats komt, is niet een ‘realistische’ verhouding tot de partner, maar de structuur die door de droom werd

afgedekt en zich kenmerkt door een dissociatie van registers. Daar waar het traditioneel ideaal de partner aanzag als die andere, waarin zowel uw liefde, uw verlangens en uw driften convergeren, toont het verlaten van deze droom dat liefde, verlangen en drift geheel verschillende en van elkaar onderscheiden registers zijn. Aldus kiest de Japanner drie verschillende soorten partners; eentje voor de drift: solo – het eigen lichaam dus; de partner voor de passie: een virtuele nimf – waarmee men desnoods een huwelijk kan aangaan, zelfs al bestaat uw partner enkel uit pixels (zie *YouTube*: het huwelijk tussen Sal9000 en Nene Anegasaki); de partner voor de liefde en de menselijke warmte: in veel gevallen een ingehuurd ‘expert’ of de ouders.

Een structureel meervoudige erotiek

Jullie kennen ongetwijfeld de uitdrukking van Lacan, die stelt dat de seksuele verhouding niet bestaat. Ze betekent dat er binnen het seksuele, dat nochtans heel courant aan het register van de uitwisseling wordt gelinkt, een kern van reële eenzaamheid ligt, aan deze zijde van de symbolische structuren die deze kern traditioneel afdekten (het huwelijk bijvoorbeeld), en de illusie van het koppel, van de verhouding, onderhouden. We kunnen aan deze uitdrukking nog een andere invulling geven: de registers van de drift, het verlangen en de liefde zijn compleet heterogeen, daar de objecten die in deze registers spelen, van geheel verschillende aard zijn. Nog anders gezegd: het object dat uw drift bevredigt, het partner-object van uw drift, is niet het object van uw verlangen, en het object van uw verlangen valt niet samen met uw liefdespartner. Het klassieke idee, dat al deze objecten samenvloeien in één partner, uw ware, de totaal bevredigende, is op een droom geschraagd. Het is de droom van Aristophanes, die Lacan aanhaalt in zijn Seminarie over de overdracht⁴: de partner vormt uw ideale complement, uw verloren wederhelft, die je in de liefde terugvindt. Ooit al dat gevoel gehad, de eerste weken niet meegeteld? Wanneer het spreekwezen het over de verhouding tot de andere sekse heeft, is de droom nooit ver weg. Lacan⁵ gaat in zijn *Préface à L'Éveil du printemps* (1974) zelfs stellen dat jongens – adolescenten, zoals men het zegt – er nooit aan zouden gedacht hebben om de liefde te bedrijven met meisjes, indien ze er niet eerst

1. Bijdrage voor PPAK-Gent, Programma Psychoanalytische Kliniek, op 18 maart 2017.

2. Analyticus met praktijk (AP) van de *New Lacanian School*, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* en van de *World Association of Psychoanalysis*. Lesgever PPAK. Klinisch psycholoog. hoornaert.geert@telenet.be

3. De Standaard, 4 maart 2017, *Een echte relatie? Te veel gedoe*, 34.

4. Lacan, J. (1991 [1960-1961]). *Le Séminaire, livre VIII, Le Transfert*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil.

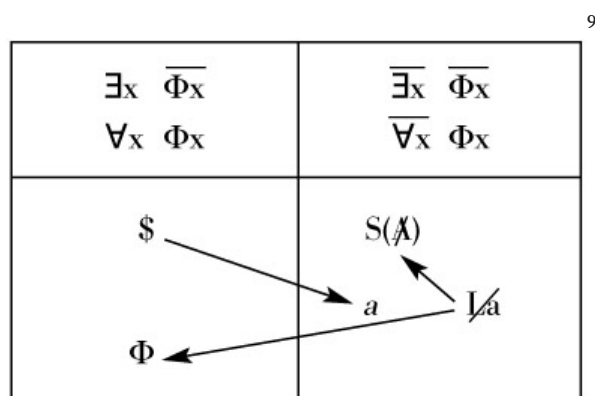
5. Lacan, J. (2001 [1974]). *Préface à l'Éveil du printemps*. In: *Autres écrits*, Paris, Seuil, 561.

over hadden gedroomd. En in *Encore*⁶ vraagt hij zich af hoe men in godsnaam een partner zou kunnen bereiken, mocht men niet dromen. De seksuele relatie bestaat met andere woorden niet zomaar, als realiteit – haar ‘idee’ is functie van een droom, met andere woorden van een symptoom. En hier zouden we reeds een eerste invulling van de uitdrukking ‘symptoom-partner’ kunnen situeren: ze gaat natuurlijk ook over de moeilijkheden, de symptomatische complicaties die interfereren in relatie tot uw partner, maar meer nog, fundamenteeler, over het gegeven zelf dat de notie van partner een ‘symptoom’ is, een symptoom van de afwezigheid van enige natuurlijkheid van deze categorie van ‘partner’. Maar laat ons niet te snel gaan, en de tijd nemen om het concept van ‘partner-symptoom’, concept dat werd gelanceerd door Jacques-Alain Miller en het onderwerp vormde van een seminarie in 1997-98⁷, wat uit te werken.

Terug naar Japan. Er zou dus een evolutie in de maatschappij gangbaar zijn, waarbij de traditionele liefde, de trouw, de bereidheid om offers te brengen en water in de wijn te doen om tot een min of meer harmonieuze ontmoeting met een partner te komen, afbrokkelt, vervalst, en het moet afleggen tegenover een aantal illusoire, solitaire, imaginaire en gedegradeerde vormen van koppeling, die alsmaar meer terrein winnen en zowel door een libidineus egoïsme als het kapitalisme gerecupereerd worden. Ongetwijfeld. Maar is dit nieuw? En is dit onnatuurlijk, aberrant, decadent? Laat ons eerder het volgende benadrukken: in de relatie tot de ander, in de affaire van de partner dus, voltrekt zich binnen de Japanse cultuur een gegeven dat conform is aan de structuur. Het gegeven namelijk dat de seksuele partner, de partner van de passie en het verlangen en de partner van de liefde niet samenvallen, niet dezelfde zijn, niet convergeren in het ‘ideale’ complement van het subject. Het is een eerste punt dat we willen benadrukken: de menselijke erotiek is versplinterd, meervoudig, en ze ontplooit zich binnen een aantal registers die onderling niet verknoopt zijn, maar elk hun eigen object hebben en elk hun eigen vereisten stellen. Zo is er, zoals Freud het noteerde in zijn tweede Bijdrage tot de psychologie van het Liefdesleven⁸ - *Over de meest verbreide vernedering in het liefdesleven* - een kloof in de eros van de

man tussen de vrouw die hij seksueel begeert en de vrouw die hij liefheeft; en wat hij in de vrouw die hij seksueel begeert ziet, is niet haarzelf, niet de persoon die hij liefheeft, maar een brok, een *partieel object* – oraal, anaal, invocatief, scopisch - waarvan de drift zich wil bedienen, object dat losstaat, geïsoleerd is van de partner als *compleet subject*. Indien men een blik werpt op het schema van de seksuering dat Lacan in *Encore*, Seminarie XX, presenteert, ziet men al vlug dat de complicaties langs de kant van de vrouw niet minder zijn. We kunnen dit schema summier benaderen vanuit Freuds tekst over de vernedering in het liefdesleven.

Liefde, drift, verlangen : veel gedoe

In relatie tot de vrouw, noteert hij, is er bij de man een universeel verspreid symptoom: de psychische impotentie. Hij is, in relatie tot zijn vaste partner, altijd geremd in het liefdesspel, en wel omwille van de volgende reden: de volle ontplooiing van zijn potentie vereist dat hij een moreel vernederd seksueel object voor zich heeft – dat hij met andere woorden zijn partner tot een partieel object en iets a-humaan zou herleiden. We zien dit in Lacans schema genoteerd: wanneer een man een vrouw wil bereiken, ontmoet hij zijn eigen object *a* (cf. supra: schema seksuering). Deze perverse component van zijn seksualiteit durft hij niet volledig uit te leven met de vrouw die hij respecteert en liefheeft, daar hij zijn geliefde niet tot het voor de bevrediging van de drift vereiste niveau wenst te vernederen. Het gevolg daarvan is de psychische impotentie: de man is niet bevredigd.

Tweede gevolg, zegt Freud: ook de vrouw is niet bevredigd, want ze bemerkt dat haar partner haar niet met zijn volle potentie tegemoet treedt - dat zou immers voor die partner, de man, de vernedering van zijn geliefde impliceren - maar dat ook zijn aanvankelijke overschatting,

6. Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire, livre XX, Encore*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 80.

7. Miller, J.-A. (niet gepubliceerd [1997-1998]). *L'orientation lacanienne. Le partenaire-symptôme*. Enseignement prononcé dans le cadre du Département de psychanalyse de Paris VIII.

8. Freud, S. (2006 [1912]). Bijdragen tot de psychologie van het liefdesleven (II). Over de zeer verbreide verlagings van het liefdesleven. In: *Werken 5*, Amsterdam, Boom, 478-491.

9. Schema: Lacan, J. (1975 [1972-1973]). O.c. 73.

waarvan zij in de idealisering van de liefde het object was, plaats maakt voor geringschatting – geringschatting die, als aangelengde vorm van de vernedering, een voorwaarde vormt voor de driftbevrediging bij de man. Wat de vrouw met ander woorden ontmoet in haar relatie tot de man, zijn de ambiguïteiten van de Phallus (cf. schema seksuering). Lacan voegde aan die freudiaanse registers van Phallus en object een fundamentele partner toe langs de kant van de vrouw, $S(\mathcal{A})$. Deze $S(\mathcal{A})$ verwijst naar een dimensie van eenzaamheid binnen haar seksualiteit die niet gearticuleerd is aan de Phallus¹⁰.

Kijk eens, een man wil van een vrouw genieten. Maar hij wil haar ook liefhebben, en hij wil haar daarenboven ook nog verlangen. De drift, de wil om van haar te genieten, vereist dat hij haar tot een te consumeren object vernedert. De liefde vereist daarentegen dat hij haar idealiseert. En het verlangen, dat enkel kan functioneren in verhouding tot een obstakel, vereist dat ze veraf blijft. Veel gedoe...

Mannen - Vrouwen - Partners - Posities

Wat Lacans schema zeer duidelijk maakt, is dat de psychoanalyse geen essentialistische definitie van ‘vrouw’ en ‘man’ geeft, maar de seksuele identiteit definieert vanuit hun door het castratiecomplex gedetermineerde verhouding tot de andere sekse. De psychoanalyse is absoluut geen ‘dieptepsychologie’. Om te definiëren wat de mannelijke en vrouwelijke posities inhouden, gaat men kijken naar wat hun essentiële partners zijn, naar de aard van het object waaraan ze zich koppelen. En op het niveau van de drift is die essentiële partner nooit het andere geslacht. Ik nodig u uit om daaromtrent twee essentiële teksten van Jacques-Alain Miller na te slaan: *Des semblants dans la relation entre les sexes*¹¹, uit 1992, vertaald in *iNWIT* 7¹², en *Un répartitionnaire sexuel*¹³ uit 1998. Hij toont daar op magistrale wijze hoe de differentiële verhouding van de verschillende geslachten tot het castratiecomplex structureel en noodzakelijk tot het vormen van bepaalde types van koppels leidt, en welke specifieke vereisten elke protago-

nist (M/V) aan de respectievelijke partner voorschrijft. Een derde tekst, *Théorie du Partenaire*¹⁴, vindt u in *Quarto* nr. 77, en is essentiële lectuur rond dit thema.

Dat de psychoanalyse de sekse niet essentialistisch definieert kan niet verwonderen voor een discours dat het subject als fundamenteel onvolledig, verdeeld, mankerend aanschouwt. Dit subject is er, vanuit het castratiecomplex, als het ware toe bestemd, ertoe gedreven koppel te vormen. Dit is de eros van Freud: geen ‘natuurlijke’ kracht die de Ying naar de Yang stuwt, maar de alsmaar mislukkende poging om een verloren object te recupereren, om een complement te zoeken. Het eerste koppel dat Lacan op de voorgrond schoof, was het koppel dat het subject vormt met het spiegelbeeld – een imaginair koppel. Zijn stelling was toen: daar het subject zijn eenheid niet vindt, gaat het een band met de spiegel aan; en in het beeld dat hij terugkrijgt transformeert dit subject zich tot een imaginaire eenheid. Besluit: de imaginaire verhouding bestaat. Tweede koppel: de taal, de grote Ander. Indien het subject een band met de grote Ander aangaat, kan het, voorbij het imaginaire – het model is daar de analyse – zijn determinatie door de taal omvormen tot een al dan niet aanvaard lot. Besluit: de symbolische verhouding bestaat. Derde koppel, het koppel dat ons vandaag meer specifiek boeit: het symptoom. Daar de seksuele verhouding niet in het Reële is ingeschreven, is er enkel het symptomatisch koppel, een verhouding tot het symptoom.

En deze verhouding is inderdaad altijd *Mendokusai*, veel gedoe. Veel gedoe, dat nooit of nimmer ontbreekt tussen mensen die een koppelband aangaan. Nooit. Uw liefdespartner is niet de partner die u verlangt; de partner die u verlangt is niet de partner waarvan u geniet, genieten en liefhebben zijn niet op natuurlijke wijze op elkaar afgestemd. Indien u er al in slaagt om in weerwil van deze complicaties een band met een partner aan te gaan, met iemand koppel te vormen, dan zal deze band structureel het spoor, het merkteken, de indicatie dragen van iets dat niet marcheert, van een verbanning uit de natuurlijke verhouding – symptoom zijn. Twee stromingen, zo zegt Freud het in zijn tekst, deze van de “zinnelijkheid” en deze van de “tederheid”, die elk hun eigen weg gaan, en zich zouden moeten vermengen in de liefde, maar dat nooit volledig doen – een gegeven waaruit hij echter niet besluit dat de liefde altijd

10. De vrouwelijkheid vormde het werkthema van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* in 2009-2010. U vindt een neerslag van dit werk in *iNWIT* 7, tijdschrift voor psychoanalyse van de New Lacanian School.

11. Miller, J.-A. (1997 [1992]). *Des semblants dans la relation entre les sexes*. In: *La Cause freudienne* 36, Paris, Le Seuil, 7-16.

12. Miller, J.-A. (2011 [1992]). *Over de semblants* in de relatie tussen de seksen. In: *iNWIT* 7, tijdschrift voor psychoanalyse van de New Lacanian School, 49-69.

13. Miller, J.-A. (1999 [1998]). *Un répartitionnaire sexuel*. In: *la Cause freudienne* 40, Paris, Le Seuil, 7-27.

14. Miller, J.-A. (2002). *La théorie du partenaire*. In: *Quarto* 77, Bruxelles, 4-35.

mislukt, maar dat ze wel, indien ze die naam waardig is, symptomatisch zal zijn, en het spoor zal dragen van een onmogelijke, een afstand, een onoverbrugbare, die zich binnen de band in-nestelt.

We zullen deze drie stromingen van dichterbekijken. Lacan zei in 1971 “*Il n’y a pas de rapport sexuel, mais un rapport, disons, sexué*”¹⁵ Liefde, lust, verlangen installeren inderdaad geseksueerde relaties, die, alhoewel ze nooit aan de afwezigheid van *dé* relatie remediëren, in een grote variëteit van symptomatische verhoudingen tot de Ander voorzien.

De partner van de drift

Drift en verlangen, en liefde. Een heel korte ‘fenomenologische’ benadering kan al aantonen dat het drie heel verschillende registers zijn. De drift, zo noteerde Freud in 1915 in *Driften en hun lotgevallen*¹⁶, is een **constante** kracht, en het is daarin dat ze zich onderscheidt van een biologische functie, die altijd een ritme kent. Men heeft honger, men kruipt uit zijn hol, men pakt een prooi, men keert terug naar zijn hol; dat is het traject van de behoefte. De drift daarentegen is een constante kracht, ze kent dag noch nacht, lente noch herfst, opkomst noch neergang¹⁷; ze is ononderbroken werkzaam. Kan men dit zeggen van het verlangen? Absoluut niet, de minste ervaring toont dat het verlangen altijd onregelmatig en variabel is – het kent tussenpauzes, hoogtes en laagtes. En de liefde? De liefde is eerder extreem zeldzaam, de ware bezoekt u maar een paar keer in uw leven – het is absoluut geen constante kracht! De drift is daarenboven **stil**, voegt Freud toe, ze is niet van de orde van de betekenaar – terwijl verlangen en betekenaar onderling zo afhankelijk zijn, dat de ene niet zonder de andere gaat. Eerder welke betekenaar is in staat uw verlangen te doen oplaaien, of het te verpletteren! En de liefde? Er is geen liefde die aanvat zonder verklaring, er is geen liefde die standhoudt zonder woorden – maar daar gaat het zeker niet om eender welke! De drift is **onverzadigbaar** – het verlangen is daarentegen metonymisch, het is te zeggen, onbevredigd. De drift verdraagt geen obstakel, terwijl het verlangen het obstakel vereist. De liefde, langs haar kant, is geen metonymie, het is een

15. Lacan, J. (2007 [1971]). *Le Séminaire, livre XVIII, D’un discours qui ne serait pas du semblant*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 131.

16. Freud, S. (2006 [1915]). Driften en hun lotgevallen. In: *Werken* 7, Amsterdam, Boom, 17-44.

17. Lacan, J. (1964 [1973]). *Le Séminaire, livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 150.

metafoor, die er net in bestaat om de metonymie, de eeuwige verschuiving van het object die het verlangen kenmerkt, af te remmen. Maar is de liefde onverzadigbaar, of bevredigend? Ze is eerder werk dan lust.

Drift, verlangen en liefde hebben dus een compleet andere verhouding tot hun object en de partner die ze zich aanmeten hebben heel specifieke, maar onderling onvergelykbare karakteristieken.

De drift, wat zegt Freud daarover, wat is haar partner, haar object, wat is daar de plaats van de Ander? Herinner u dat Freud haar definieert vanuit haar vier componenten: de aandrang, het doel, het object, de bron. Aandrang: constant. Doel: bevrediging. Object: gelijk wat, het eigen lichaam inclusief. Bron: de erogene zones, het eigen lichaam dus – het object van de drift valt inderdaad in de regel samen met haar bron, noteert Freud.¹⁸ De drift installeert met andere woorden geen menselijke partner – ze bedient zich van een object als middel om tot een auto-erotische bevrediging te komen. Wat de uitoefening van de drift ontmoet, is de bevrediging die zich voltrekt in het eigen lichaam – je ontmoet nooit het lichaam van een ander. U bedrijft de liefde met uw partner? Wel, nooit ontmoet je het genot dat je partner daarbij ervaart – je ondergaat enkel een partieel genot in je eigen lichaam, in je eigen orgaan. Het object van de drift is het lichaam, de Ander is slechts het middel dat jouw lichaam aanwendt om zichzelf te bevredigen; de lippen gebruiken een ander lichaam – of voedsel, een sigaret, niets (de anorexie) – om zichzelf te kunnen kussen. De partner is daar herleid tot wat aan de drift de mogelijkheid schept om haar circuit nogmaals te doorlopen; in se is ze onverschillig en a-humaan. Een object *a*, een fetisjistisch en partieel object, een pornografisch beeld, een brokje van een lichaam, het uwe of dat van een ander, een genotsmiddel – het doet er niet toe.

Men zou het idee kunnen hebben – en dit idee heeft zelfs binnen de psychoanalyse gecirculeerd – dat een aantal praktijken, die rechtstreeks de drift betreffen, erin slagen om toch koppel te vormen, om de bevrediging van de drift toch langs een uitwisseling met de Ander te doen verlopen. Denken we hier dan bijvoorbeeld aan het koppel sadist-masochist. Beide partners zouden complementair zijn, de ene zou in het bevredigen van de andere tot de eigen bevrediging komen, in een op mekaar afgestemde

18. Freud, S. (2006 [1915]). O.c., 28.

uitwisseling van lust. Niets is minder waar. Net zoals de sadist nooit zou verdragen om met een waarlijk masochistisch slachtoffer te maken te krijgen, zo wenst de masochist geenszins aan een sadistische beul overgeleverd te worden. Lees er Gilles Deleuzes *Présentation de Sacher-Masoch* op na – een tekst die Lacan loofde in zijn Seminarie over het fantasme¹⁹: wat de masochist zoekt in de partner is niet diens sadisme, maar de realisatie van zijn eigen masochisme in de partner, wanneer deze zichzelf wegcijfert om zich tot puur instrument te maken. De partner is altijd de stut, de drager van het eigen object – en hier vinden we nog een andere invulling van het niet-bestaan van de seksuele verhouding: het object van de drift is geen object waarover de partner beschikt; het is het eigen object dat door het subject in de partner wordt gelegd.

De partner van het verlangen

De partner van de drift – haar object – is, we zagen het, onverschillig. Niets is minder waar voor het object van het verlangen. Dit object is niet onverschillig, niet gelijk wat, maar juist het verondersteld geprivilegieerd object, dat waarvan het subject meent dat het dat is wat hij bij uitstek mist. Meent, want al lijkt het het meest reële te zijn van wat hij als gemis kan aanduiden – het is *dat* wat ik mankeer, *dat* waar ik al jaren over droom – toch is het tevens compleet efemeer. De dag dat hij het bekommt, vervalt het in haar waarde, en wordt het binnen het verlangen vervangen door een nieuw object. Het is dus een object dat nooit bekomen en geconsumeerd wordt, nooit bereikt wordt, en wel voor de eenvoudige reden dat haar tendens onderhouden wordt door het obstakel. Het object van het verlangen verbergt zich in het labyrint van de Ander, laat zich niet vervoegen, het ontsnapt in zijwegen, duikt op in bespiegelingen, speelt in impasses, en herrijst telkens uit haar eigen as. Het verlangend subject is dan ook altijd problematisch, tegenstrijdig, onbewust en uiteindelijk gekweld.

Wat verlang ik werkelijk? Welk object? Was is het ware object? Deze vraag, in haar kwellende dimensie, is het verlangen zelf, stelt Jacques-Alain Miller tijdens een radio-uitzending op France-Culture (op 16 juni 2005).²⁰ Beantwoordt wat ik doe, wie ik ben, waar ik naartoe ga, aan mijn verlangen? Zit ik op het spoor van mijn

echt verlangen, is dat wat ik denk mijn verlangen te zijn geen illusie? Het verlangen zelf antwoordt niet op die vraag. Het verlangen ‘weet’ niet. Er is natuurlijk dat wat ik vraag, dat wat ik denk te verlangen. Maar is dat echt wat ik waarlijk verlang? Daarbij komt dat dit verlangen noch constant is, noch invariabel – het is onregelmatig. Het komt en gaat, het circuleert, het gaat soms alle richtingen uit, het concentreert zich soms, het annuleert zich soms, het verdwijnt – ik verveel me dan, of ik wordt depri. En zie daar, iemand naar wie ik al lang verlang, die is er nu, ik kan er nu van genieten – maar het verlangen volgt niet langer. Maar ook als ik er van geniet, dan is het niet veel beter, erna. Meer zelfs, hoe meer ik ervan geniet, hoe minder ik ernaar verlang – hoe behoud je daar in godsnaam een koppel mee? Want de intensiteit van mijn verlangen voor dit object verleent me geen enkele permanente garantie, geen enkele termijngarantie. Daarbij komt dat mijn verlangen niet enkel van mij afhangt. Het is niet, zoals een instinct, in mij ingeschreven, vast, solide, richtinggevend. Het varieert met de omstandigheden, het fluctueert volgens een principe dat mij ontsnapt, en het hangt ook af van de andere tot wie het zich richt. Het mijne is gekoppeld aan het verlangen van de Ander, dat is haar essentiële partner, en op velerlei wijze. Mijn verlangen kan de echo van het verlangen van een Andere zijn, zodat de Andere mij voldoende moet verlangen opdat ik op mijn beurt hem of haar zou kunnen verlangen. Ik ga dan naar sporen van zijn verlangen gaan zoeken om zelf te kunnen verlangen. En soms gaat dit tot: verlangen wat hij of zij verlangt, mezelf conformeren aan wat die andere verlangt. Maar daarnaast moet ik ook mezelf blijven, zodat ik mezelf niet verlies, me niet verlies in het verlangen van die ander.

Deze kwestie van het verlangen is dus lastig, complex, het verstoort alle routines, en het is telkens opnieuw een heel vraagstuk om er zijn weg in te vinden. Ik kan het dus ook haten, verlangen het te vernietigen, haar manifestaties wegduwen, haar tekens uitwissen. Maar ook daar ontsnap ik niet aan het gegeven dat ik mijn leven organiseer in functie van haar wetten. En wanneer ik verkies om mij radicaal van die band met het verlangen te ontdoen, en het te verwerpen, dan zal het zich als een Reële en ongenode partner opdringen, om mij, onder de vorm van de vervolging of de hallucinatie, immer te vergezellen.

Langs de ene kant is de partner – deze van de drift – gereduceerd tot een stil, a-humaan en partieel object. Langs de ander kant zit deze partner

19. Lacan, J. (niet gepubliceerd [1966-1976]). *Le Séminaire, livre XIV, La logique du fantasme*. Les van 19 april 1967.

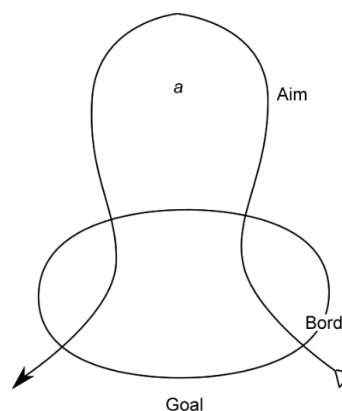
20. Deze volledige passage verwijst naar Miller, J.-A. (2005). *L'invention du partenaire*. Radiouitzending op France-Culture, 16 juni 2005.

gegrepen in de barokke en onbeheersbare verschuivingen van het verlangen. Het mag dan ook een wonder heten dat er koppels bestaan. Want beide partners in het koppel zijn, op het vlak van de drift en het verlangen, verbannen uit de toegang tot de ander, uit de ontmoeting met die ander, in zijn eigenheid, zijn singulariteit. Het is hier dat de liefde tussenkomt, niet om voorbij de door de drift vereiste herleiding van de partner tot een fragment te komen, ook niet om de *ware* partner te ontmoeten overheen de bespiegelingen waarmee het verlangen hem of haar inkleurt, maar om net *vanuit* al die sporen van die verbanning uit een ‘natuurlijke’ verhouding, *vanuit* al die affectaties door de drift en het verlangen – *vanuit* al die symptomen dus – een band aan te gaan. *Vanuit*, en ook nog: *vanwege*.

Maar voor we tot de liefde overgaan willen we nog even terugkomen op de drift. De partner die de drift installeert is in geen geval de Andere, stelden we. Op het niveau van de drift heerst het autisme – de toxicomanie is er een soort paradigma van, stelt Jacques-Alain Miller²¹. De toxicomaan gaat een partnership aan met een product dat het lichaam opneemt om zich te genieten (*se jouir*). Het circuit is auto-erotisch en beantwoordt op pure wijze aan het niet-bestaan van de verhouding. Maar wat Miller onderlijnt is dat dit auto-erotisme, om zich te bevredigen, een hetero-object nodig heeft.²² Uiteindelijk moet de junkie op een bepaald moment zijn ruimte verlaten om zich een dealer te vinden. Zo moet ook de ordinaire pervert die de neuroticus is, de verleiding aangaan, al is het slechts een vleselijk contact dat hem interesseert. Ook hij moet zich op de markt begeven... Binnen dit perspectief, noteert Miller, is het de drift zelf die het subject binnen het veld van de Ander sleurt, want het is daar dat zij de *semblants*, de objecten vindt die noodzakelijk zijn voor het onderhoud van haar auto-erotisme. We hebben daar een heel boeiende en heel verrassende stelling: de drift is auto-erotisch, zeker, maar het is vanuit dit circuit zelf dat het subject zich aanhaakt aan de Andere!

“Tout ce que Freud nous épelle des pulsions partielles,” onderwijst Lacan in Seminarie XI, *“nous montre ce mouvement circulaire de la poussée qui sort à travers le bord érogène pour y revenir comme*

*étant sa cible, après avoir fait le tour [...] de l’objet a. Je pose [...] que c’est par là que le sujet vient à atteindre ce qui est, à proprement parler, la dimension du grand Autre.”*²³

schema la pulsion partielle²⁴

Hoe verschillend de registers ook zijn, er is een zekere overlapping tussen het register van de drift en haar object *a*, en het veld van de Ander.

De liefdespartner

“Denk even na,” zegt Lacan in Seminarie III, “over de in de cultuur aanvaarde vormen van de verliefdheid en van het verliefd worden, zoals de sociologie ze ons toont. In bepaalde culturen (Japan) zijn de zaken in die mate op hun einde gelopen (we zijn in 1956) dat men er zeer verveeld zit met het probleem te weten welke vorm aan de liefde te geven – de crisis vangt aan vanaf het moment dat men bij de eerste afspraak de klassieke orchidee op de corsage spelt. Nemen we als referentiepunt de techniek of de kunst van het liefhebben, de praktijk van de liefdesrelatie die gedurende een zekere tijd in het gebied van de Provence en de Languedoc heeft geheerst. Er is daar een hele traditie die verder gezet werd door de arcadische roman en door de romantische liefde, waar men een degradatie van de liefdespatronen observeert, die meer en meer onzeker worden.

Ongetwijfeld wordt de passionele liefde in de loop van deze historische evolutie meer en meer belachelijk – in zoverre dat ze in praktijk wordt gebracht in die stijl die men platonisch of passioneel idealistisch noemt, die

21. Miller, J.-A. (1996-1997). *L'orientation lacanienne. L'Autre qui n'existe pas et ses comités d'éthique*. Enseignement prononcé dans le cadre du département de l'université Paris VIII. Les van 26.03.1997. Niet gepubliceerd.

22. Miller, J.-A. (2002). La théorie du partenaire. In: *Quarto 77*, Bruxelles, 21.

23. Lacan, J. (1964 [1973]). *O.c.*, 177.

24. *Ibid.*, 163.

men terecht een gekkigheid noemt. De zaak is bespottelijk geworden. We spelen zonder twijfel met dit proces van vervreemden en vervreemd worden, maar op een meer en meer uitwendige manier, ondersteund door een alsmaar meer diffuse zinsbegoocheling. Als de zaak niet meer geschiedt met een schoonheid of met een dame, dan wordt ze volbracht in de duistere cinema-zaal, met het beeld dat flikkert op het scherm.

Deze dimensie gaat in de richting van de waanzin van de pure begoocheling, in de mate dat het originele accent van de liefdesrelatie verloren is gegaan.”²⁵

Men kan zich inderdaad de vraag stellen of men nog over liefde kan spreken in die gevallen waar haar register herleidt wordt tot het inhuren van een “liefdesexpert”²⁶, of tot een terugkeer naar het ouderlijk huis. Het is duidelijk van niet. Indien men coherent kiest voor de dissociatie van registers, zoals dit zich in Japan lijkt te voltrekken, dan kan de liefde niet langer haar rol vervullen, die, zoals Jacques-Alain Miller het in 2005 op France-Culture zei, er ook in bestaat om te doen geloven dat de partner van de drift en de partner van het verlangen één vormen, dat deze samenvloeien in de geliefde. Verlaat men deze *semblant*, dan verwordt de liefde al snel tot een karikatuur, en zelfs tot een droevige economische praktijk, die niet ontgaan is van enig cynisme.

Dit vormt een les voor de psychoanalyse: de structuur zelf is cynisch, men doet er dus best iets mee, onder de vorm van een arrangement.

Over de liefde zullen we kort zijn. Seminarie XX eindigt met een prachtige definitie van de liefde, in haar relatie tot de afwezigheid van de seksuele verhouding. Ze ontstaat, zegt Lacan, in “de ontmoeting, bij de partner, van symptomen, van affecten, van al dat wat bij ieder het spoor van zijn verbanning uit de seksuele verhouding, toont.”²⁷ Het is een prachtige definitie, want ze benadert de liefde niet als een illusoir geloof in de ideale verhouding – ze grondt haar daarentegen in de wijze waarop elkeen, op zijn eigen singuliere wijze, door het trauma van de niet-verhouding werd getekend. En daar deze wijze inderdaad altijd singulier is, is de liefde geen

fusie, maar houdt ze een afstand tot de geliefde in, afstand die haar tot band maakt.

We eindigen met een redelijk lang fragment van de eerder genoemde uitzending waarin Jacques-Alain Miller op radio France-Culture toelichting gaf rond zijn concept van de symptoom-partner:

“Men zou bijna zeggen dat alles in deze wereld weet wat er te doen staat, de planeten zowel als de dieren. Voor de enen is er de formule van de zwaartekracht, voor de anderen is er het instinct; maar tussen man en vrouw is er geen programmatie van de seksuele verhouding voorzien, is er geen enkel vooraf uitgeschreven programma. Wat is er dan wel op de plaats van die afwezige formule? Een hele variëteit – de onvoorspelbare variëteit van de menselijke seksualiteit. We vinden daar de liefdesontmoetingen, we vinden daar de herhalingen van het verlangen, de traumatismen van de genieting en haar ontmoetingen, haar herhalingen, haar traumatismen zijn immer verrassingen. Voorspelbaarheid: onmogelijk; pedagogie: machteloos; en de preventie, die kan daar, dat is een evidentie, niets. Want de seksuele verhouding tot de andere, waar ze niet op voorhand geschreven is, moet zich uitvinden – een koppel getuigt altijd van een portie vindingrijkheid. Er is daar zonder twijfel een logica actief, maar ze is niet universeel; ze is particulier aan elkeen, en men kan haar enkel achteraf achterhalen. Om welke logica gaat het? Het is de wijze waarop ieder een arrangement vindt met de afwezigheid van een seksuele programmatie, als ik het zo mag stellen, en men kan er slechts een wankel arrangement mee vinden, eentje dat altijd wat misloopt, het is te zeggen, met een symptoom. Telkens er zich voor iemand iets voltrekt dat op een seksuele verhouding lijkt, gaat het altijd om een symptomatische verhouding: een band, een vereniging die in werkelijkheid aan geen enkele norm en aan geen enkele normaliteit beantwoordt. De norm en de normaliteit zijn slechts schijn. Wat erachter ligt, het meest Reële dat erachter ligt, is een symptoom.

Er zijn, dat is een evidentie, een reeks symptomen waarvan men kan genezen, waarvan men kan stoppen er gebruik van te maken. Maar er is een niet weg te werken symptoom, dat waarvan men niet kan genezen, want het komt voort uit een afwezigheid in het Reële. Uit de afwezigheid van een model, van een wetmatigheid, van een seksuele verhouding. Voor dit ongeneesbaar symptoom, dat aanwezig is binnen de seksualiteit als dusdanig, is er waarlijk geen oplossing

25. Lacan, J. (1981 [1955-1956]). *Le Séminaire, Livre III, Les Psychoses*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 288. Eigen vertaling.

26. De Standaard, 4 maart 2017, *Een echte relatie? Te veel gedoe*, 34.

27. Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire, livre XX, Encore*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 132.

weggelegd. Ze blijft een enigma. Men kan er enkel *faire-avec*; er iets mee aanvangen.

Een analyse doen bestaat erin de wijze waarop u het seksuele enigma heeft ontmoet af te baken, te onttrekken, te isoleren. Het gaat erom de wijze waarop uw onbewuste dit enigma heeft geïnterpreteerd te verhelderen en een betere wijze vinden om er iets mee aan te vangen.”²⁸

.....
28. Miller, J.-A. (2005). *L'invention du partenaire*. Radiouitzending op France-Culture, 16 juni 2005. Eigen vertaling.

PROCREATIE EN FILIATIE IN HYPER- MODERNETIJDEN¹

Lieve Billiet²

Het onbehagen in de cultuur : culturele seksuele moraal en malthusiaanse aspiraties

We schrijven 1908. In *De culturele seksuele moraal en de moderne nervositeit* legt Freud uit hoe begin twintigste eeuw drievoudig beperkingen worden opgelegd aan de seksuele drift. De culturele moraal verbiedt niet alleen de vrije uitleving van de seksuele drift, ze stelt de seksuele drift ook in dienst van de voortplanting en tolereert daarbij dan ook nog eens alleen wettige voortplanting als doel.³ Concreet impliceert dit voor beide geslachten onthouding tot het huwelijk en voor al degenen die geen wettig huwelijk sluiten levenslange onthouding. Alsof het allemaal nog niet erg genoeg is, is ook binnen dat wettig huwelijk de kans op seksuele bevrediging veel beperkter dan gezond is voor een mens. Ze dwingt de gehuwden immers zich tevreden te stellen met een doorgaans zeer gering aantal bevruchtelingen. Zoveel beperkingen, dat heeft zijn prijs. De centrale stelling van de tekst is dan ook dat de toenemende inperking van het seksuele leven verantwoordelijk is voor de toename van nerveuze aandoeningen in de maatschappij. Tien jaar eerder had Freud reeds benadrukt hoezeer de situatie de arts voor een dilemma plaatst. Want de “arts moet patienten ertoe aanzetten alle schadelijke vormen van geslachtsverkeer op te geven en normale seksuele betrekkingen aan te gaan.” Maar deze “bemoeienis (...) botst met de malthusiaanse aspiraties om het aantal concepties in het huwelijk te beperken. (...) Het valt niet te ontkennen, zo vervolgt hij, dat malthusiaanse voorzorgsmaatregelen ooit in een huwelijk noodzakelijk worden, en theoretisch gezien zou het een der grootste triomfen van de mensheid betekenen, een van de tastbaarste bevrijdingen van de dwang van de natuur waaraan onze soort onderworpen is, als men

erin slaagde de verantwoordelijke daad van het verwekken van kinderen tot een vrijwillige en beoogde handeling te verheffen en haar los te maken van de verbinding met de noodzakelijke bevrediging van een natuurlijke behoefte. (...) zoals bekend beschikken we nu nog niet over een voorbehoedmiddel dat aan alle gerechtvaardigde verlangens voldoet, een middel dus dat veilig en gemakkelijk in het gebruik is, aan de lustsensatie bij de coïtus geen afbreuk doet en de fijngevoeligheid van vrouwen niet kwetst. Dit is een praktisch probleem, aan de oplossing waarvan de artsen hun krachten kunnen wijten en waarmee zij dank zullen oogsten. Wie deze leemte in onze medische techniek dicht, houdt het levensgenot en de gezondheid van talloos velen in stand, maar baant ook de weg naar een drastische verandering in onze maatschappelijke situatie.”⁴

Seksualiteit zonder procreatie – een eerste aanslag op de semblant

Eind jaren '50 realiseert de wetenschap wat voor Freud een verre belofte leek. Ze slaagt erin de biologische mechanismen van vruchtbaarheid en bevruchting in kaart te brengen én te controleren. De introductie van de anticonceptiepil maakt coïtus zonder (vrees voor) conceptie mogelijk.⁵ Ze zal daarmee niet alleen een belangrijke beperking wegnemen op de mogelijkheid tot seksuele bevrediging die Freud eind negentiende eeuw zo essentieel achtte als remedie tegen nerveuze kwalen allerhande, maar ook, zoals hij op datzelfde moment voorspelt de weg banen voor een drastische verandering van de maatschappelijke situatie. We kunnen er nu aan toevoegen dat ze niet alleen de maatschappelijke situatie zal wijzigen, maar ook de fun-

4. Freud, S. (2006 [1898a]). De seksualiteit in de etiologie van de neurosen. In: *Werken* 1, Amsterdam, Boom, 854-856. In zijn briefwisseling met Fliess had hij reeds herhaaldelijk benadrukt hoezeer de ontoereikendheid van de beschikbare voorbehoedmiddelen (coïtus interruptus, condom dat altijd te dun of te dik is, niet-coïtale seks) predisponeert tot neurose (brief van 8 februari 1893). De seksuele bevrediging wordt verbod door de bezorgdheid bij mannen dat de artificiële methode faalt, bij de vrouw door de vrees zwanger te worden (brief van 6 juni 1894). De bezorgdheid lijdt tot verminderde potentie van de man, dat is niet alleen neurotiserend voor hem, ook de vrouw gaat eronder lijden. Masson, J.M. (ed.) (1985), *The complete letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess* (1887-1904). Cambridge, Massachusetts & London, Harvard University Press.

5. Interessant om weten is misschien dat de eerste anticonceptiepil in de Verenigde Staten geïntroduceerd wordt met als indicatie 'menstruatiestoornissen' en als belangrijke bijwerking 'tijdelijke onvruchtbaarheid'. Naar verluidt werd de onomwonden introductie van het begrip voorbehoedmiddel (want met dit doel was het medicijn wel degelijk ontwikkeld) op dat moment nog te riskant gevonden. Het gevolg was dat menstruatieklachten onder Amerikaanse vrouwen epidemische vormen aannamen. Begin jaren '60 doet de anticonceptiepil ook in Europa haar intrede. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Anticonceptiepil>

1. Bijdrage voor het PPAK-Gent, Programma Psychoanalytische Kliniek, op 21 mei 2016.

2. Analytica Lid van de School (AME) van de *New Lacanian School*, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* en van de *World Association of Psychoanalysis*. Lesgever PPAK-Gent. Klinisch psychologe. billietlieve@gmail.com

3. Freud, S. (2006 [1908]). De culturele seksuele moraal en de moderne nervositeit, In: *Werken* 4, Amsterdam, Boom, 388-409.

damenten van de freudiaanse conceptualisatie ervan op losse schroeven zal zetten.

De maatschappelijke situatie is die van de paternalistische maatschappij waarvan het basiselement het gezin is, met de vader als gezinshoofd. Met zijn theorie van het Oedipus- en castratiecomplex conceptualiseert Freud hoe het mens-kind zijn plaats vindt in die samenleving. Twee elementen staan daarbij centraal: het incestverbod (de wet van de vader, het Oedipuscomplex) en het primaat van de fallus in de genitale organisatie (het castratiecomplex). Het castratiecomplex laat het kind toe het geslachtsverschil een plaats te geven en een seksuele identiteit te verwerven, het oedipuscomplex laat het toe het generatieverschil een plaats te geven en een object en daarmee een genotspositie te kiezen.

Oedipus- en castratiecomplex, vader en fallus, zijn de elementen waarmee Freuds psychoanalyse het niet-bestaan van de seksuele verhouding afdekt, zo zal Lacan stellen. Twee zaken zijn daarbij essentieel: vooreerst dat al het genot aan de castratie onderworpen wordt; verder dat van de man een vader en van de vrouw een moeder gemaakt wordt. Het loskoppelen van de seksualiteit en de voortplanting zal een eerste aanslag op de *semblant* zijn, voor zover ze de gelijkschakeling van man en vader, respectievelijk vrouw en moeder op de helling zet. Het lot van de man ligt niet alleen in het vaderschap en in zijn rol als gezinshoofd, het lot van de vrouw niet louter in het moederschap. Eén en ander zal ook implicaties hebben voor het statuut van het kind.

Het kind : van (nood)lot naar object van verlangen

Van node of enthousiast onthaald als hetgeen door het (nood)lot wordt toebedeeld, wordt het kind resoluut object van verlangen. Het kind zal verlangd, gewenst zijn, of het zal niet zijn. Op het eerste zicht lijkt deze beweging slechts een bevestiging, een accentuering van het fallisch statuut dat het kind voor Freud reeds had, voor zover we met Lacan stellen dat de fallus de betekenaar van het verlangen is.

Hoe zag Freud het ook alweer? Het kind ontdekt het geslachtsverschil en die ontdekking vormt de inzet van het castratiecomplex. De ontdekking dat het jongentje wél een penis heeft en het meisje geen, heeft voor beiden immers grote gevolgen. De jongen wordt bang zijn penis kwijt te spelen (castratieangst) zoals het meisje blijkbaar overkwam – het meisje is in zijn ogen immers niets anders dan een gecas-

treerd jongentje -, het meisje voelt zich tekort gedaan omdat ze er geen heeft (penisnijd). De castratieangst zorgt ervoor dat de jongen afziet van zijn moeder als object en vrede neemt met de belofte later, als hij groot is, een vrouw tot echtgenote te mogen nemen om van haar een moeder te maken. Het meisje moet zich verzoenen met haar lot als gecastreerd wezen via het moederschap waarin ze, als compensatie, van een man, substitueert van de vader, een kind zal krijgen. Als fallisch substitueert is het kind voor Freud in het beste geval dus wel degelijk object van verlangen. Maar het is dat inderdaad alleen in het beste geval, in het geval waarin het meisje het moederschap aanvaardt als pleister op de nooit helende wonde van de castratie, pleister aangebracht door een man die zelf aan de castratie onderworpen is. De kwestie is niet zozeer dat het verlangd is, dan wel dat het verlangd moet zijn, want het is de enige weg waarlangs het meisje de vrouwelijkheid kan assumeren. De afwezigheid van een kinderwens impliceert in die zin dus niets minder dan een weigering van de vrouwelijkheid. De loskoppeling van seksualiteit en procreatie laat de breuklijn oplichten tussen vrouw en moeder, en daarmee tussen het statuut van het kind als object van verlangen en de vrouwelijkheid.

Deze loskoppeling zal verder bekrachtigd worden door de legalisering van abortus vanaf de jaren zestig in verschillende Westerse landen, in sommige al vrij snel na de introductie van de anticonceptiepil. In het Verenigd Koninkrijk in 1967, in Frankrijk in 1975, in Nederland in 1981. In België treedt de zgn. 'Wet betreffende de zwangerschapsonderbreking' pas op 3 april 1990 en niet zonder de verwikkeling van een minikoningskwestie in voege. De Belgische wet zal de zwangerschapsonderbreking toelaten voor het eind van de twaalfde week na de bevruchting wanneer de vrouw in een noodtoestand verkeert. Na die twaalf weken kan de zwangerschap nog slechts onderbroken worden indien het voltooiën van de zwangerschap een ernstig gevaar inhoudt voor de gezondheid van de vrouw of indien vaststaat dat het kind dat geboren zal worden, zal lijden aan een uiterst zware kwaal die als ongeneeslijk wordt erkend op het ogenblik van de diagnose. Blijkens de gegevens verzameld door de 'Evaluatiecommissie betreffende de zwangerschapsafbreking', opgericht op 13 augustus 1990 om de verplichte registratie van abortus op te volgen, zijn de meest aangehaalde noodsituaties: 'momenteel

geen kinderwens⁶, ‘de vrouw voelt zich te jong’, ‘het gezin is voltooid’.⁷ We doen de feiten dus niet al te veel geweld aan wanneer we stellen dat een ‘noodlot’ herdefinieerd werd tot ‘noodsituatie’, definiëring die toelaat alsnog aan dat lot te ontsnappen.

Procreatie zonder seksualiteit 1 – Er zijn geen zekerheden meer

Met de bevestiging van het statuut van het kind als object van verlangen verschijnt ook de ongewenste kinderloosheid in een nieuw perspectief. De wetenschappelijke vooruitgang die zal toelaten antwoorden te vinden op reële hindernissen die de natuur opwerpt, zal gevolgen hebben die ver voorbij het louter opheffen van die hindernissen gaat. Ze zal de laatste zekerheden aan diggelen slaan, de laatste *semblants* over het reële opheffen.

Eén van die zekerheden was bijvoorbeeld dat geen conceptie zonder coïtus mogelijk was. Sinds Maria’s maagdelijke conceptie van Jezus was dat in elk geval niet meer voorgekomen. De kunstmatige inseminatie zal hierin verandering brengen.

Een andere zekerheid was die aangaande het moederschap. En net die zekerheid vormde meteen een belangrijk verschil met het vaderschap.⁸ Kon er onmogelijk twijfel bestaan rond wie de biologische moeder van een kind was, dan was dat voor de vader wel even anders. *Pater semper incertus est, mater certissima*.⁹ Meer dan een biologisch gegeven was het vaderschap altijd al een kwestie van toekenning via het symbolische. In de volksmond luidde dat: ‘Komt het niet uit mijn broek, het staat toch op mijn boek’. Daarbij speelde de daad van de verwekking lange tijd overigens niet eens mee en dit in twee richtingen. Enerzijds kon een man onmogelijk

de wettige vader zijn van een kind dat hij buiten het huwelijk had verwekt¹⁰, anderzijds werd hij automatisch de vader van een kind dat zijn vrouw baarde binnen het huwelijk.¹¹

De opsplitsing tussen het symbolische en het biologische, die nu net de positie van de vader typeerde – en waarvan in later tijden het vaderschap van een kind verwekt via inseminatie met donorsperma slechts één variant is – zal met de vooruitgang van de wetenschap ook het moederschap raken. In 1978 wordt Louise Brown geboren. De techniek van de in vitro fertilisatie zal talloze ongewenst kinderloze echtparen nieuwe hoop geven en Dr. Edwards in 2010 de nobelprijs voor geneeskunde opleveren. Als hij in 2013 overlijdt wordt hij de vader van intussen 5 miljoen kinderen genoemd. Maar die techniek zal ook tot op zekere hoogte het verschil tussen de posities van vader en moeder opheffen. Ook het moederschap wordt immers onzeker en gefragmenteerd. Want was het wel haar eicel die werd gebruikt? Was het niet per vergissing een andere? Of was het doelbewust een andere? Omdat die van haar niet bruikbaar of beschikbaar waren.¹²

Verdere wetenschappelijke vooruitgang zal niet alleen toelaten steeds meer natuurlijke hindernissen op te lossen (ICSI bij vruchtbaarheidsproblemen van de man; IVM bij chemotherapie voor de puberteit) en natuurlijke grenzen op te heffen (zoals leeftijdsgrenzen bij de postmenopauzale zwangerschap), maar ook steeds verdergaand loskoppelen wat traditioneel onlosmakelijk verbonden leek. Moederschap en vaderschap worden daarbij alsmaar complexere gegevens hetgeen al even complexe ethische en juridische plaatjes zal opleveren.¹³ Uiteindelijk en tegen de achtergrond van een veranderende maatschappij zullen procreatie en filiatie ten slotte ook nog eens losgekoppeld worden van het geslachtsverschil dat het fundament van

6. Kinderwens is de courante term in het Nederlands. Deze bewuste ‘wens’ van het Ik valt uiteraard niet samen met de onbewuste wens, het verlangen in analytische zin. Het verdwijnen, de miskening, forclusie haast van deze dimensie van het onbewuste verlangen en daarmee van het subject in de medische geassisteerde procreatie kan resulteren in ‘de terugkeer ervan in het reële’, bv. in de vraag naar een abortus door een vrouw die na zes jaar behandeling, eindelijk zwanger raakte. Het voorbeeld is ontleend aan Ansermet, F. (2015), *La fabrication des enfants. Un vertige technologique*. Paris, Odile Jacob, 37.

7. Sinds het begin van de registratie is er een constante stijging geweest niet alleen van het aantal geregistreerde abortussen, maar ook van de abortusratio, de verhouding tussen het aantal zwangerschappen en het aantal abortussen. In 2009 eindigde 1 op 7,5 zwangerschap met een abortus. Het belet niet dat de cijfers in België tot de laagste ter wereld behoren.

8. Zie ook: *Le père dans la procréation*, In: Ansermet, F. (2015), *O.c.*, 53-57.

9. Zie ook: Freud, S. (2006 [1909c]). De familieroman van de neuroticus. In *Werken 4*, 545-550.

10. Daar zal pas verandering in komen met de wijziging van de adoptiewet in 1940. De wet van 1804 voorzag alleen in de mogelijkheid volwassenen te adopteren. In 1940 wordt het mogelijk via adoptie een onwettig kind formeel in het gezin op te nemen; dat mogelijk maken is trouwens de reden van de wijziging van de adoptiewetgeving. In 1987 zal het onderscheid tussen wettige en onwettige kinderen worden afgeschaft.

11. *Pater est quem nuptiae demonstrant* (De vader is hij die het huwelijk aanwijst).

12. Dat DNA onderzoek intussen toelaat met zekerheid vast te stellen wie de biologische vader en moeder zijn, belet niet dat het geen van nature vaststaand gegeven is - het veronderstelt minstens geloof in de wetenschap – en dat er op dit punt geen structureel verschil meer is in de positie van vader en moeder.

13. Met bv. het onderscheid tussen de genetische moeder, de draagmoeder, de wensmoeder. In de toekomst kunnen misschien ook mannen een kind ‘dragen’ en op de wereld zetten, of kan een artificiële uterus de omweg langs de menselijke buik omzeilen.

het gezin vormde. Daarmee zal ook de ‘zekerheid’ dat een kind niet meer dan één wettelijke vader en niet meer dan één wettelijke moeder kon hebben er ten slotte moeten aan geloven. Daarover zo dadelijk meer.

Ethische comités en wetgevende initiatieven

We gaan eerst even in op het ethische en juridische plaatje. Dat is onze aandacht waard omdat de nood aan ethische comités en wetgevende initiatieven op zich natuurlijk precies toont hoezeer de vaderlijke autoriteit in de eenentwintigste eeuw in verval is geraakt. Tradities, geloof en *semblants* zijn niet langer sturend. Het meesterdiscours moest plaats ruimen voor het discours van de wetenschap en het discours van het kapitalisme. Daarmee moest de logica van het verlangen als getekend door de castratie plaats maken voor het verlangen van de wetenschapper als getekend door de doodsdrijf en de logica van de markt. Enige toelichting is hier op zijn plaats.

Het is Jacques-Alain Miller die in de lessenreeks *De l'Autre qui n'existe pas et ses comités d'éthique* het “kost wat kost karakter” van het verlangen van de wetenschapper onderstreept.¹⁴ Kost wat kost, de wetenschap als dusdanig kent inderdaad geen taboes, geen grenzen. Het is vanuit deze grenzeloosheid, vanuit de afwezigheid van elke inhibitie dat Miller dit verlangen gelijkstelt aan de doodsdrijf. Het kapitalistisch discours van zijn kant heeft de logica van de castratie en het verlangen vervangen door die van de markt en het genot. In tijden waarin de wetenschappelijke benadering van het lichaam de eenheid ervan heeft aangetast¹⁵, krijgt elk onderdeel ervan een marktwaarde. Het wordt voorwerp van een heuse bio-economie. De Canadese sociologie Céline Lafontaine noemt deze bio-economie het ultieme stadium van het kapitalisme.¹⁶ De wereld van het levende is als het ware een mijn van natuurlijke grondstoffen met marktwaarde geworden. Organen, weefsel, bloed, maar ook zaadcellen, eicellen en baarmoeders. De marktlogica is intrinsiek al even grenzeloos als het verlangen van de wetenschapper. De grenzeloosheid heet hier niet ‘kost wat kost’, maar ‘altijd meer en nog meer’. Geen castratie, louter genot.

14. Miller, J.-A. (niet gepubliceerd [1996-1997]). *De l'Autre qui n'existe pas et ses comités d'éthique*.

15. Het lichaam wordt er inderdaad bekeken als een machine met onderdelen en functies.

16. Céline Lafontaine, *Le Corps-Marché* <http://www.lesinrocks.com/2014/05/21/actualite/societe/bioeconomie-cest-stade-ultime-du-capitalisme-11505911>

Het is vanuit die dubbele grenzeloosheid van wetenschap en kapitalisme dat ethische comités en wetgevende initiatieven grenzen proberen stellen.¹⁷ In België werd op 6 juli 2007 de zgn. Wet betreffende de medisch begeleide voortplanting en de bestemming van de overtallige embryo's en de gameten van kracht. De roep om een wettelijke regeling van het draagmoederschap klinkt steeds luider.¹⁸ Anders dan in een aantal Europese landen is de praktijk van het draagmoederschap in België niet verboden, maar ook aan geen enkele wettelijke regulering onderworpen.¹⁹ Wel is in alle landen van de Europese Unie commercieel draagmoederschap verboden. Draagmoederschap is in België intussen een bestaande praktijk en Amerikaanse privé-klinieken en bemiddelingsdiensten die commercieel draagmoederschap faciliteren organiseren in Brussel beurzen voor de Europese geïnteresseerde.²⁰

Eerder dan op de details van de wet van 6 juli 2007 in te gaan, willen we verwijzen naar een interview met een fertilitesspecialist dat naar aanleiding van het in voege treden ervan verscheen. Het opleggen van grenzen - leeftijdsgrenzen, grenzen aan houdbaarheid van embryo's en de terugplaatsbaarheid ervan na het overlijden van de vader, grenzen aan mogelijkheid tot genetische selectie, enz. - ten einde ontsporingen tegen te gaan, verandert weinig aan de bestaande praktijk in fertilitescentra, stelt de specialist, gezien die grenzen min of meer overeenstemmen

17. Het effect van wettelijke regelingen is natuurlijk beperkt, aangezien het in sommige gevallen gewoon volstaat om dan maar naar het buitenland te gaan.

18. Op 5 april 2011 dienden Marleen Temmerman en Guy Swennen een wetsvoorstel in in de Belgische Senaat: <https://www.senate.be/www/?Mlval=/publications/viewPub.html&COLL=S&LEG=5&NR=929&VOLGNR=1&LANG=nl> Los van het begrenzen van commerciële wanpraktijken zou een wet zowel draagmoeders (bv. in het geval een kind gehandicapt blijkt en de wensouders het niet meer willen) als wensouders (in het geval de draagmoeder het kind uiteindelijk niet wil afstaan) moeten beschermen en rechtszekerheid bieden, hetgeen in de praktijk mogelijk zou impliceren dat een vrouw die een kind baart juridisch niet meer automatisch de moeder ervan is.

19. Draagmoederschap is wettelijk verboden in Spanje, Italië, Portugal, Zweden, Noorwegen, Zwitserland, Duitsland en Oostenrijk, wordt gedoogd in Nederland, België, Denemarken en Finland, en is wettelijk geregeld in Groot-Brittannië en Griekenland. In sommige Amerikaanse staten is commercieel draagmoederschap wettelijk gereguleerd. Oost-Europese (Oekraïne) en Aziatische landen hebben een ver doorgedreven regeling voor draagmoederschap en hebben er als het ware een economische activiteit van gemaakt.

20. “Het is een keiharde business”, luidde het in een artikel in *De Standaard* op 2 mei 2015 naar aanleiding daarvan. Baby's op bestelling: the american way http://www.standaard.be/cnt/dmf20150501_01658943

Begin 2016 ging intussen een tweede beurs door: <http://www.demorgen.be/plus/amerikanen-verkopen-hier-draagmoeders-b-1453164004476/>

met de ethische criteria die hoe dan ook reeds gehanteerd werden. Toch verandert de wet de bestaande praktijk wel degelijk op één punt dat hij niet aarzelt “cruciaal” te noemen. De relatie tussen arts en patiënt wordt voortaan immers via een contract geregeld, waarbij elke patiënt voortaan het recht heeft IVF te vragen om welke reden ook. Ook al impliceert dat nog niet automatisch dat hij het ook krijgt, de dokter vreest evengoed voor “overconsumptie.”²¹

Overconsumptie, de term verraadt hoezeer de medische praktijk een markt geworden is, waar diensten of producten geconsumeerd worden, niet louter om medische maar evengoed om genotseconomische redenen (sommigen vragen IVF uit ‘gemakzucht’ of plannen zwangerschappen in functie van een carrière).²² De substitutie van de vertrouwensrelatie tussen de patiënt en de autoriteitsfiguur die de arts was door het contract verraadt dat evenzeer. Er is geen plaats meer voor overdracht.

Procreatie zonder seksualiteit 2 - Loskoppeling van ouderschap en geslachtsverschil

De eenentwintigste eeuw is niet langer die van de patriarchale samenleving waar de autoriteit van de vader de orde verzekert. Het meesterdiscours heeft plaats geruimd voor het discours van de wetenschap en dat van het kapitalisme.

21. Momenteel komt 1 op 25 zwangerschappen tot stand via IVF – 1 op 12 is medisch geassisteerd. <http://www.hln.be/hln/nl/33/Fit-Gezond/article/detail/1655169/2013/06/20/Belgie-staat-mee-aan-de-spits-van-fertiliteitsgeneeskunde.dhtml>

“Normaal heb je een dialoog tussen arts en patiënt, waarin de arts nagaat of medisch begeleide voortplanting wel nodig en aanwezig is. Voor mensen met vruchtbaarheidsproblemen was tot nu een hiërarchie aan mogelijke behandelingen ingebouwd. Bij mensen die nog veel kans hebben om spontaan zwanger te worden, wordt dat eerst aangeraden. Daarna wordt gekeken of een chirurgische ingreep geen oplossing kan bieden. Een hormonale behandeling is de derde mogelijkheid. Pas daarna wordt in-vitrofertilisatie voorgesteld, wat nog altijd een belastende en dure ingreep is. Deze wet draait de logica om, aldus D’Hooghe. Vanaf nu krijgt de patiënt wettelijk het recht om ivf te vragen om welke reden dan ook. Het initiatief ligt bij de patiënt, die een aanvraag kan doen voor een proefbuisbevruchting. Als je dat als arts niet aangewezen vindt, moet je dat binnen een maand schriftelijk verantwoorden. Dhooghe vreest voor overconsumptie. Hiermee kun je artsen onder druk zetten. Dit zorgt voor spanningen in de arts-patiëntenrelatie en zet de deur open voor klachten en processen. Als een patiënt buikpijn heeft en vindt dat zijn appendix weg moet, moet je als arts toch ook niet binnen een maand schriftelijk verantwoorden waarom je dat niet aangewezen vindt?” <http://www.demorgen.be/plus/-proefbuiswet-opent-deur-voor-overconsumptie-b-1412183038277/>

22. Het probleem van de ‘gemakzucht’ stelt zich ook met betrekking tot het draagmoederschap. Vrouwen die zichzelf de last van een zwangerschap en een bevalling willen besparen, kunnen ‘een buik huren’.

Google en Apple betalen de kosten van het invriezen van eicellen voor vrouwelijke werknemers die hun moederschap willen uitstellen in functie van hun carrière.

Ethische commissies en wetten moeten grenzen vastleggen aan wat niet langer via de *semblant* geregeld wordt. De eenentwintigste eeuw is al evenmin die van de patriarchale samenleving waar het klassieke gezin de bouwsteen is en de heteroseksuele relatie de dominante levensstijl en genotswijze. In de eenentwintigste eeuw ‘vervrouwelijkt’ de samenleving. Ze kent eenoudergezinnen, nieuw samengestelde gezinnen, gezinnen met partners van hetzelfde geslacht.

Alleenstaanden met een kinderwens konden al langer een kind adopteren, met hun kinderwens konden ze ook al langer bij fertiliteitscentra terecht. Ook homoseksuelen konden dat. Op die manier was het ouderschap in de praktijk reeds losgekoppeld van het geslachtsverschil. Intussen werd die loskoppeling ook verankerd in de wet. Op 1 juni 2003 werd België het tweede land ter wereld waar het huwelijk mogelijk werd tussen personen van hetzelfde geslacht. Daarmee werd het Belgisch huwelijk zoals men zegt ‘geslachtsneutraal’.²³ Dat was een eerste stap. Met de wet van 18 mei 2006 die adoptie door personen van hetzelfde geslacht toelaat werd ook het ouderschap geslachtsneutraal. Twee mannen of twee vrouwen kunnen sindsdien de wettige ouders van een kind zijn. Sinds 1 januari 2015 is in het geval van de zgn. meemoeder zelfs geen adoptie meer nodig om een afstammingsband met het kind te creëren.

De wet van 18 mei 2006 is de juridische bekrachtiging van een maatschappelijke evolutie die de posities van vader en moeder steeds minder differentieert, om die ‘geslachtsneutraal’ te benoemen als die van de ouder. Het later onderwijs van Lacan helpt ons die evolutie te duiden. We laten ons graag inspireren door de lectuur die Marie-Hélène Brousse er juist op dit punt van brengt.²⁴ Twee elementen komen daarbij op de voorgrond: vooreerst een evolutie van differentiatie naar uitwisselbaarheid en equivalentie, van meervoudigheid naar Eén; daarnaast een vervrouwelijking van de band met het kind.

23. Strikt juridisch gezien klopt de vertrouwde term ‘homohuwelijk’ niet. Voor de Belgische wet is de seksuele geardeheid van de huwelijkspartners immers volstrekt irrelevant. Enkel het geslacht determineert het huwelijksrecht. Het is perfect mogelijk dat twee heteroseksuele mannen of vrouwen met elkaar trouwen.

24. Brousse, M.-H., Un néologisme d’actualité : la parentalité, in *La Cause freudienne*, nr. 60, pp. 117-123.
Brousse, M.-H., Horsese, in Chr. Alberti (dir.), *Etre mère. Des femmes psychanalystes parlent de la maternité*, Paris, Navarin/Le champ freudien, 2014, pp. 43-62.

Geslachtsneutraal 1 – Van meervoudigheid naar Eén

Van meervoudigheid naar Eén. In de paternalistische maatschappij zoals Freud die conceptualiseert via de mythes van Oedipus- en castratiecomplex en Lacan die herleest via de metafoor van de Naam-van-de-Vader zijn de functies van vader en moeder heel scherp onderscheiden. Voor de vader gaat het om de functie van de nominatie, de wet, de afstamming, voor de moeder om de functie van de zorg, de liefde, het verlangen. In 1974 merkt Lacan op dat er iets veranderd is.²⁵ Hij typeert het toenmalig tijdsbestek – *“le moment qui est celui que nous vivons dans l’histoire”* – als het moment waarop de naam van de vader als functie vervangen wordt door de functie van het *nommer-à*, het benoemen tot, en hij merkt daarbij op dat een moeder die functie meestal wel alleen voor haar rekening kan nemen. *“La mère suffit généralement à elle tout seule à en désigner le projet, à en faire la trace, à en indiquer le chemin.”* De moeder kan het alleen, de vader overigens evengoed. Waar het om gaat is dat vader en moeder steeds minder onderscheiden functies hebben en beiden opgaan in de functie ‘ouder’, waarbij de equivalentie en de uitwisselbaarheid vooropstaat. Het tijdperk van de ouder, is het tijdperk van de vader-moeder, de moeder die tegelijkertijd vader is en vader die tegelijkertijd moeder is, het is het tijdperk van de Enen-helemaal-alleen (*Uns-tout-seul*), of de ouder in kwestie nu alleenstaande ouder is of niet. Met een hedendaagse term heet het: de maatschappij is aan het ‘versingelen’.²⁶ Marie-Hélène Brousse onderlijnt hoezeer dit de band met het kind radicaal wijzigt. Het kind staat niet meer tegenover twee verschillende ouders die zich tot elkaar verhouden, maar apart tegenover elk van twee equivalente Enen.

De evolutie van gedifferentieerde functies naar de eenheidsworst van het ouderschap, blijkt maatschappelijk uit fenomenen als de zgn. nieuwe man, maar natuurlijk ook uit de nieuwe naamwet die op 1 juni 2014 in België van kracht werd, de zgn. Wet tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek over de wijze van naams-overdracht aan het kind en aan de geadopteerde, die luidens de krantencommentaren op dat moment, “eindelijk de geest van Napoleon

uit het familierecht verdriift”.²⁷ De nieuwe wet stelt de keuzevrijheid van de ouders voorop – ze kunnen hun kind de naam van de vader, van de moeder, of beide namen geven – en daarmee gelijkheid en autonomie. Ouderlijke functies zoals de naamgeving – en dus de filiatie – zijn in de eenentwintigste eeuw niet meer gekoppeld aan het geslacht. Sterker nog, waar dat nog wel gebeurt, kan een veroordeling voor ‘discriminatie op basis van geslacht’ volgen. Op 7 januari 2014 veroordeelde het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in het arrest Cusan en Fazzo de Italiaanse wetgeving volgens dewelke nog steeds de verplichting geldt om enkel de naam van de vader door te geven.

Geslachtsneutraal 2 – vervrouwelijking van de band met het kind

Van meervoudigheid naar Eén. Betrof dit eerste punt een evolutie op het vlak van de functie van vader en moeder, dan betreft het tweede punt, dat we hoger de ‘vervrouwelijking van de band met het kind’ noemden, de genotswijze. Marie-Hélène Brousse zegt er iets over vanuit een andere vaak geciteerde passage uit het *Seminarie XXII* waar Lacan het heeft over vaders en vrouwen. Vaders en vrouwen, niet vaders en moeders dus. In zijn les van 21 januari 1975 onderlijnt hij de dissymmetrie tussen de vaderlijke en de vrouwelijke verhouding tot het kind. Een vader, zo stelt hij daar, heeft als vader slechts recht op respect, of op liefde voor zover hij van een vrouw een object *a*, oorzaak van zijn verlangen maakt.²⁸ Een vader vervult zijn rol als vader, niet door een model van vaderschap te incarneren, niet als identificatiefiguur, maar door iets van zijn genot via de vrouw te laten passeren, vrouw bij wie hij kinderen maakt waar hij dan vaderlijke zorg voor draagt. De band met het kind loopt voor de vader langs de vrouw als oorzaak van zijn verlangen. Iets van zijn genot raakt in de passage langs de vrouw gekanaliseerd. Voor de vrouw is het geheel

25. Lacan, J. (niet gepubliceerd [1974]). *Séminaire XXI, Les non-dupes errent*, les van 19 maart 1974.

26. In de toekomst zal de equivalentie mogelijk nog verder gaan wanneer de vooruitgang van de wetenschap het mogelijk zou moeten maken een zaadcel te produceren uit een vrouwelijke stamcel, of een eicel uit een mannelijke stamcel.

27. <http://www.knack.be/nieuws/belgie/nieuwe-naamwet-verdriift-eindelijk-de-geest-van-napoleon-uit-ons-familierecht/article-opinion-134831.html> De nieuwe naamwet stelt een eind aan een maatschappelijke visie die de man macht geeft over zijn vrouw en zijn gezin als peiler van maatschappelijke orde en die van elke huisvader een kleine Napoleon maakt. En al blijft 90 % de naam van de vader dragen, dan is er toch een groot verschil, want die naam zal dan het resultaat zijn van een keuze en niet meer van een opgelegd patriarchaal model, zo stelt Eva Brems. België heeft die kwestie als voorlaatste geregeld; daarna bleef alleen nog Italië over.

28. « *Un père n’a droit au respect, sinon à l’amour, que si le dit amour, le dit respect, est – vous n’allez pas en croire vos oreilles – père-versement orienté, c’est-à-dire fait d’une femme, objet à qui cause son désir.* »

Lacan, J. (niet gepubliceerd [1975]). *Séminaire XXII, R.S.I.*, les van 21 januari 1975.

anders, voor haar zit het kind zelf in de positie van object *a*. We onderlijnen: voor de vrouw. Anders dan voor Freud valt de vrouwelijkheid voor Lacan niet te reduceren tot het moederschap. Dat impliceert dat de band met het kind niet geheel onder het fallisch principe valt. Het kind heeft dus behalve een fallische waarde ook, bijkomend, een waarde als object *a* – object dat niet het oogmerk maar de oorzaak van het verlangen is.

In de eenentwintigste eeuw lijkt de vrouwelijke verhouding tot het kind steeds algemener te worden, stelt Marie-Hélène Brousse, ten nadele van de vaderlijke zoals Lacan die in 1975 definieert. De kinderwens van mannen volgt steeds meer het circuit dat Lacan als typisch vrouwelijk bestempelde. Eén genotswijze haalt de bovenhand, genotswijze waarvan de geïdealiseerde naam de liefde is. Ze verwijst naar de kinderwens van de homoseksuele man die geheel abstractie maakt van de passage langs de vrouw als oorzaak van het verlangen. Ze verwijst ook naar de ‘nieuwe vader’. Vader zijn stelt ze, komt steeds meer neer op moeder zijn, maar dan eigenlijk in de vrouwelijke (d.i. de niet fallische) versie ervan. Die vervrouwelijking van de band met het kind staat niet los van wat Lacan de “*montée au zénith social de l’objet a*”²⁹ noemt, van het genotsimperatief dat de eenentwintigste eeuw kenmerkt.

Ten slotte

Er is geen seksuele verhouding, er is Eén. Het is hetgeen in de eenentwintigste eeuw niet langer verhuld wordt door de *semblant*. Lacans laatste onderwijs reikt elementen aan om rekenschap af te leggen van de organisatie van het spreekwezen voorbij de *semblant*, voorbij de verwijzing naar de vader, voorbij de oedipus. Hij laat daarmee toe de maatschappelijke evoluties in de eenentwintigste eeuw te denken en te conceptualiseren. Dat is nodig, want hij maant de psychoanalyticus inderdaad aan de subjectiviteit van zijn tijdperk te vervoegen, voorbij elke nostalgie, voorbij elk doemdenken, voorbij elk illusoir vooruitgangdenken ook.³⁰ Men kan gerust stellen dat het die ethiek is die hem zelf georiënteerd heeft in zijn niet aflatende vernieuwing van de psychoanalyse.

29. Lacan, J. (2001 [1970]). Radiophonie. In: *Autres écrits*, Paris, Seuil, 414.

30. Mooie bijdragen rond procreatie en filiatie in de moderniteit verschijnen regelmatig in de kroniek ‘Une famille pour tous’ van Hélène Bonnaud op Lacan Quotidien.: <http://www.lacanquotidien.fr/blog/>

PSYCHOSE, SINTHOOM, VERNOPING EN SCHRIFTUUR¹

*Luc Vander Venet*²

Van een rasperige piepende klank en het gegons van de stemmen...

Ik zal het vandaag hebben over het *sinthoom* als verknoping in de psychose. Ik zal hiervoor vertrekken vanuit de lectuur van een casus van Herbert Wachsberger over de kleine Anton.³ Die heeft ons daar immers heel boeiende dingen over te leren. Anton is 10 jaar en spreekt over de ravage die bij hem is teweeggebracht nadat men hem een schooljaar heeft doen overslaan op basis van de diagnose hoogbegaafdheid. Deze ravage manifesteert zich in drie verschillende dimensies. Binnen het **Imaginaire** register verliest hij de imaginaire stut die zijn beste vriend klasgenoot voor hem tot dan toe was geweest. Bovendien leidt het isoleren van één betekenaar uit de ketting – hoogbegaafd – tot een sociale exclusie. Hij hoort niet meer bij de groep, valt letterlijk uit de schoolse sociale band of Ander. Hijzelf omschrijft zeer helder de enigmatische effecten die dit ‘laten vallen’ op hem hebben: “Ik ben gedesorïenteerd, ik weet niet meer wie ik ben. Mijn zelfvertrouwen is weg gevallen”. Parallel hieraan laat het lichaamsbeeld helemaal los. Dat manifesteert zich in het niet meer weten welke houding te geven aan dat lichaam dat hij heeft, waarvan de scheve gang hem ongecoördineerd doet stappen. Dus niet alleen op het lichaamsbeeld maar ook op het **Reële** lichaam heeft het effecten, ook nog onder de vorm van tal van lichaamsfenomenen, genotseffecten die zijn lichaam overspoelen. Hij spreekt over bizarre sensaties ter hoogte van de thorax en een gewriemel dat een zekere lijn volgt overheen zijn schouders langs de hals naar zijn hersenen. Tot slot, in het register van het **Symbolische**, omschrijft Anton op zijn manier de effecten

van de verwerping (*forclusie*). Hij zegt: “*Il y a un manque de clarté dans les consignes.*” Er schort iets aan de Ander van de norm. In de Ander van de norm ontbreekt het aan helderheid en duidelijkheid. Vandaar dus dat hij niet kan stoppen met de leerkracht vanuit een perplexiteit te ondervragen - ook al beseft hij dat hij teveel vragen stelt en misschien zou moeten stoppen, het is tenslotte om die reden - zijn ongepast gevraagd - dat de school hem doorstuurt. Hij kan dus niet stoppen met vragen waarom de leerkracht een woord op bord schrijft dat vrouwelijk is en toch niet eindigt op ‘e’ zoals de regel in het Frans dat voorschrijft. De regel houdt dus geen stand, er ontbreekt iets in de Ander die geen enkele garantie biedt. Dat de Ander hem geen capitoneringspunt biedt verschijnt ook nog op tal van andere manieren. Als hij schrijft bijvoorbeeld moeten de letters dik geschreven zijn met veel volume en kleur, zelfs liefst met penseel. Zo niet vervagen de kleuren en verdwijnen de letters. Niets houdt dus stand met andere woorden. Hij bedient zich dan ook graag van een specifieke schriftuur met behulp van curven, berekeningen, grafieken en houdt zich bij voorkeur aan de hedendaagse sms-taal met zijn simplificaties en acroniemen die de geschreven letter tot een eenduidigheid, tot een trek reduceren. Dan nog is hij wantrouwig en kan het alle kanten uitgaan. Zo verklaart hij ook de moeilijkheden die hij ondervindt om een tekst te kopiëren. Een tekst overschrijven van het bord op zijn blad bijvoorbeeld is moeilijk omdat in de beweging tussen de twee lichaamshoudingen, het hoofd opheffen naar het bord en buigen naar het blad, de integriteit van de boodschap al verloren gaat en geen stand houdt.

Op zijn singuliere manier forceert Anton hiervoor nu een aantal oplossingen. Hij begint met tekeningen te maken die een verdere uitwerking krijgen in het bricoleren van figuurtjes met behulp van allerlei voorwerpen die hij van de grond opraapt. Hij trekt hiermee de aandacht van andere kinderen aan wie hij ze schenkt. Met behulp van gesofistikeerde apparatuur maakt hij er uiteindelijk onder een pseudoniem videoclip van. Deze esthetische clips evolueren naar stripverhalen en manga's die hij zelf samenstelt en waarin de figuurtjes bepaalde trekken (bv. neus, haarsnit, ogen) ontlenen aan bestaande figuurtjes uit populaire interactieve games (waaraan hij zelf nooit deelneemt). De commentaren en kritieken die hij op zijn video's krijgt laten hem toe terug een band te installeren met de sociale Ander. Tenslotte zal hij zich zelf in zijn videoclips op scene zetten volgens bepaalde scenario's waarbij hij zijn gelaat bedekt met

1. Lezing op het Theoretisch Seminarie van het PPAK op 11 februari 2017.

2. Analyticus Lid van de School (AME) van de *New Lacanian School*, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* en van de *World Association of Psychoanalysis*. Lesgever PPAK-Gent. Klinisch psycholoog. luc.vdvenet@gmail.com

3. Wachsberger, H. (2017). De l'expérience énigmatique au phénomène élémentaire. In: *Mental* 35, 146-160.

maskers en zijn lichaam aankleedt met zelf ontworpen kledij en allerlei kentrekken die hij aan bestaande personages ontleent. Op die manier bricoleert hij zich dus ook terug, met stukken en brokken een lichaamsbeeld, een ego.

Het geheel van al die praktijken, zo vat Wachsberger het samen, kan men begrijpen als het ontwerp en de uitvinding van een eigen singuliere schriftuur. Het lijkt er op alsof al die dispositieven samen genomen voor Anton een apparaat vormen dat voor hem fungeert als een “camera-stylo”, zo besluit Wachberger. Dit is een term die de filmrealisator Alexandre Astruc uit de eerste helft van vorige eeuw introduceerde in zijn toenmalige belangrijke tekst onder de titel ‘De geboorte van een nieuwe avant-garde: de camera-stylo’⁴. We moeten ons natuurlijk verplaatsen in verre prehistorische tijden om te kunnen vatten dat de film inderdaad destijds een volkomen nieuw medium vormde. “Er is iets totaal nieuws aan het ontstaan schreef Astruc. De cinema is niet langer meer een kermisattractie, een verstrooiing zoals het boulevardtheater met vertoon van wat bewegende prentjes. Het wordt een volledige nieuwe taal, een nieuwe schrijfwijze die even soepel en subtiel is als de geschreven taal.” Jacques Aubert⁵, de Franse vertaler en expert inzake James Joyce die in het seminarie van Lacan ook aanwezig was en ook heeft meegeholpen met het aanbrengen van noten en referenties aan Jacques- Alain Miller toen die het seminarie over Joyce en het *sinthoom* in 2005 publiceerde, past die term in een van zijn geschriften toe op de volledig nieuwe schriftuur die Joyce uitvond. Wachsberger herneemt die term dus om op zijn beurt de nieuwe schriftuur die Anton uitvindt te benoemen. Ja, het zal ons niet lukken om vandaag Joyce helemaal te omzeilen. Maar we gaan er niet recht op af, we sluipen er zigzaggend op onze kousenvoeten naartoe.

Waarvoor moet de nieuwe schriftuur van Anton dienen? Zoals reeds gezegd om een lichaamsbeeld te bricoleren, om de band met de sociale Ander terug te installeren, maar vooral om de genotseffecten op het lichaam af te boorden. Een schriftuur die als het ware een soort dam of dijk moet vormen tegen de golven van genot die het lichaam dreigen te overspoelen. Wat hem lukt, op enkele resten na. Als hij zijn stem op de videoclips beluistert dan heeft hij geen ‘mooie stem’. Want er is een letter die precies overall

doorheen klinkt, een rasperige piepende valse a-klank die er tussen ruist. Dus, als er in de Ander van de genormeerde taal een letter ontbreekt, dan komt er in het Reële een letter terug die er teveel is, als een soort parasitaire neerslag van *detaal* in één woord. Dat fenomeen is verwant, zegt Wachsberger, aan de stem van de spokende geest uit het geval van Minkowski. Deze psychiater publiceerde in de vorige eeuw inderdaad de casus van een onderwijzer die er over klaagde dat naast een lichamelijke verbrokkeling en een leegte in zijn hoofd, een soort stemklank, klank van zijn stem uit het verleden toen hij nog veel jonger was in zijn spreken meeklonk, momenten waarop geheel zijn telkens een soort reële regressie onderging.⁶ Maar het roept eveneens een echo op aan de *hollowsounding voices* van Stephen Dedalus uit *A Portrait of the artist as a young man* en *Ulysses* van Joyce.

“Terwijl zijn geest ijle hersenschimmen nagestreefd en zich besluiteloos weer van dit streven afgewend had, was het hem of hij om zich heen de nooit aflatende stemmen van zijn vader en leermeesters hoorde die hem aanspoorden in de eerste plaats een gentleman te zijn en hem aanspoorden in de eerste plaats een goed katholiek te zijn. Deze stemmen waren nu in zijn oren tot **holklinkende geluiden** geworden. ... En het was het **gegons** van al die holklinkende stemmen dat hem besluiteloos het najagen van hersenschimmen had doen staken.”⁷ (cf. “... the **din** of all these hollow-sounding voices ...”⁸).

... naar het geprevel, geneurie en gekakel van *detaal*

Zo, wat hebben we tot nog toe? Een rasperige piepende klank - zoals *the voice of the revenant* bij Minkowski of het gegons van holklinkende geluiden bij Joyce - en de effecten hiervan op het lichaam en de verhouding van deze beide tot een heel singuliere schriftuur. Je voelt dus verschillende dimensies en hun verknoping aankomen. Anton probeert met deze praktijken verschillende dimensies - taal, lichaam en beeld - te verknopen via de uitvinding van een zeer singuliere sinthomatische verknoping.

6. Minkowski, E. (1927). Contribution à l'étude de la pensée schizophrénique et de l'attitude autiste. In: *La schizophrénie*, Payot, 104.

7. Joyce, J. (1986). *Een portret van de kunstenaar als jongeman*, De Bezige Bij, Amsterdam, 104-105.

8. Joyce, J. (1969). *A Portrait of the Artist as a Young Man*, Penguin Modern Classics, Middlesex England, 84.

4. <http://www.newwavefilm.com/about/camera-stylo-astruc.shtml>

5. http://next.liberation.fr/livres/2004/06/10/hymne-a-la-joyce_482499

Laat ons kort nog enkele kleine vignettes toevoegen voor we daar verder steviger knopen over doorhakken of maken.

Zo wil ik graag heel summier nog eens terug komen op een casus van eigen hand waarvan je twee aanvullende versies kan vinden in *iNWiT* 1⁹ en 4¹⁰ die verslag uitbrengen van het gigantische werk van een psychotisch subject om een eigen schriftuur te maken. Ik ontmoette de man in de wandelgangen van een ziekenhuis waar hij rusteloos ronddoelde eindeloos luidop declamerend uit de Bijbel die hij in de hand hield. Geruime tijd later verliet diezelfde man het ziekenhuis in alle rust getuigend hoe hij zijn dagen en werk volbracht, vergezeld van een altijd aanwezig discreet en stil geneurie waarmee hij in gedachten muziekpartituren componeerde. Tussen deze beide momenten in had hij mij getuige gemaakt van een imposant levenswerk. Opgegroeid in het bad van een permanent religieuze gebeden prevelende moeder bleef het geprevel zich intrusief als een niet te annuleren parasiet aan hem opdringen. Hijzelf werd er door aangespoord voortdurend religieuze teksten te lezen. In een tweede tijd was hij bij die lectuur kanttekeningen beginnen maken die voor een soort scandering moesten zorgen. De kanttekeningen groeiden uit tot een soort eigen ontworpen symboliek die stap voor stap de inhoud van de teksten als het ware gingen vervangen door een eigen schriftuur die in een verzameling notaboekjes werd opgetekend. Vervolgens werd deze schriftuur omgezet in een muzikaal schrift waarbij de muzikaliteit die met het lezen en het geprevel gepaard ging in muziek werd omgezet. Waar hij tenslotte eigen muziekpartituren van ontwierp.

Een tweede voorbeeld uit eigen praktijk vind je eveneens in *iNWiT* 4.¹¹ Daar sprak ik over een man die zijn leven had doorgebracht aan de zijde van een moeder die telkens en telkens opnieuw het liedje neuriede van de moeder en haar dode kindje, waarbij stevast het verhaal verteld werd hoe hij bij zijn geboorte niet ademde, niet bewoog en dus dood verklaard werd. Tot een verpleegster plots toch vaststelde dat hij wel een beetje bewoog. Men had het kind bijna weggegooid. Die man getuigt van een permanente doodsangst die zijn leven overschaduwde. Hij bezweert die angst nu door zichzelf in beweging te houden via een repetitief traject van tal van

bushaltes naar treinstations enz. Deze trajecten die hij met zijn lichaam schrijft, want ja het gaat hier ook wel degelijk om een schriftuur, worden aangevuld met een tweede reeks trajecten van notariële verkoop naar notariële verkoop waarin hij zich ontpopt als de specialist van schenking en erfenis en alle materie van leven en dood. De voorspelbare eentonigheid van dit alles verwondert zijn omgeving maar hij blijft herhalen dat hij nog nooit met zoveel plezier heeft 'geleefd'.

... detail versus onbewuste als brouwsel van weten

Ziezo, de rasperig piepende klank die doorheen het spreken meeklinkt, het gegons van de holklinkende woorden, het religieuze geprevel en tenslotte het geneurie van de moeder: we sluipen op die manier verder op onze kousenvoeten en zijn op een punt aanbeland waarmee we aansluiten bij de vorige namiddag van het PPaK waar Geert Hoornaert het had over het symptoom en de fobie.¹² Wat was de eindconclusie van deze lezing? Geert Hoornaert heeft het niet letterlijk zo gezegd maar ik zal het hem doen zeggen: de jongen waarover Hélène Deutsch het had zou nooit een *kippenfobie* hebben ontwikkeld als het niet toevallig was opgegroeid met een *kakelende* moeder die zich wel heel bijzonder aan kippen interesseerde of bij wie kippen een wel heel singuliere driftmatige bezetting in haar discours hadden. Idem dito voor de paardenfobie van de kleine Hans, waar het paard als "materiële kristallisatie" het merkteken draagt van de particulariteit die zijn ouders en hun discours kenmerkten. Geert citeerde hiervoor de *Conférences et entretiens dans des universités nord-américaines* van Lacan.¹³ Een gelijkaardige stelling vindt men ook in Lacans *Conferentie over het symptoom te Geneve*¹⁴ waar hij het heeft over de effecten van de manier waarop het kind een wijze van spreken van de ouders *ingedruppeld* krijgt. Lacan gebruikt hiervoor de term *moterialisme* om de greep en impact van *detaal* aan te duiden. Het is in de manier waarop *detaal* – dicht aanleunend bij het 'lallen' en het gebrabbel – in al zijn equivociteit gesproken en gehoord geworden is die maakt dat "eenieder geen andere wijzen gevonden heeft om zich

9. Vander Vennet, L. (2005). Drift, angst en symptoom in een geval van psychose. In: *iNWiT* 1, 214-233.

10. Vander Vennet, L. (2008). Overdracht en psychose, een conversatie als smeedwerk. In: *iNWiT* 4, 186-208.

11. *Ibid.*

12. Hoornaert, G. (niet gepubliceerd [2016]). De fobie aan gene zijde van de Oedipus. Lezing gebracht op het Theoretische seminarie van het PPaK op 10 december 2016.

13. Lacan, J. (1976 [1975]). Conférences et entretiens dans des universités nord-américaines. In: *Scilicet* 6/7, Editions du Seuil, 16-65.

14. Lacan, J. (2009 [1975]). Lezing in Geneve over het symptoom. In: *iNWiT* 5, 11-40.

staande te houden dan met wat ik het symptoom heb genoemd.”¹⁵

We zijn met al deze geschriften op dat moment (1975) - en het seminarie over Joyce onder de titel *Le Sinthome*¹⁶ - beland op een tijdstip waar de opvatting over de taal bij Lacan dus fundamenteel gewijzigd is. Waar in zijn klassiek onderwijs het primaat van het Symbolische en de Ander van de taal die het genot negatieveert voorop staat, splitst Lacan in zijn late onderwijs de taal op in twee componenten: *detaal* in één woord enerzijds en de taal of de sociale band anderzijds. *Detaal* is een privétaal, de manier waarop elkeen de taal gebruikt en er van geniet. Ze is drager van genot. Als zeer intieme taal wordt ze doorkruist door de drift en zeer intieme investeringen. Een depot van sporen die ingeslagen zijn, nagelaten zijn, samengesteld uit de integraliteit van dubbelzinnigheden en homofonieën, infantiele misverstanden vanuit het gehoorde. Het is een privétaal buiten de norm, geen communicatiemiddel, een spreken dat niet wil zeggen maar geniet. Taal en genot zijn er één. De taal of de sociale band daartegenover is een bewerking van die *detaal*, een poging tot bemesting van de privétaal met het sociaal element dat het normaliseert. Het is de taal genormeerd door de Ander, met zijn code, zijn grammatica, zijn wetten enz. Het is de sociale dimensie die de taal formaliseert, kortom de sociale band die maakt dat men ‘denkt’ elkaar te verstaan.

Aan de introductie van *detaal* in het onderwijs van Lacan, daar heeft James Joyce zeker een rol in gespeeld. Hoe komt het toch, zegt Lacan in het seminarie over Joyce en het *sinthoom*¹⁷, dat we niet met zijn allen aanvoelen dat de woorden waarvan we afhangen, waaruit we voortvloeien, ons in zekere zin opgelegd zijn? De vraag die we moeten stellen is waarom de zogenaamd normale mens, de normaal genoemde mens, niet merkt dat het woord een parasiet is, dat het woord een plakkage / fineer is, dat het woord een vorm van kanker is die het menselijk wezen teistert? De zogenaamd zieken gaan daarin soms verder, aldus Lacan, en hij verwijst naar een presentatie waarin een man getuigde hoe zijn waanzin begon met hem opgelegde woorden. Wat hij hoorde als “smerige politieke moord” (*sale assassinat politique*) schakelde hij gelijk met “smerig politiek assistentschap” (*sale assistanat politique*).¹⁸ Waarmee hij iets duidelijk maakt

hoe, in wat Lacan *detaal* noemt, de betekenaar gereduceerd wordt tot wat hij is: een equivoque, een homofonie, een stemwong.

Naast de “zogenaamd zieke” is het zeker James Joyce die Lacan hier verder op het spoor heeft gezet. Het is moeilijk om niet te zien, zegt Lacan, hoe doorheen het oeuvre van Joyce een verhouding verschijnt tot woorden die zich steeds meer en meer als parasieten aan hem opdringen. Van de epifanieën in zijn *A portrait of the Artist as a Young Man* naar het zich steeds meer en meer opdringende gegons - *din* - van *detaal*, zoals Lacan dat in één woord schrijft, met zijn geheel van polyfonieën en equivoques. Geraas / gegons dat Lacan trouwens terloops vrouwelijk noemt met zijn hypothese dat het een creatie van het *geheel der vrouwen*¹⁹ betreft.

Maar wat Lacan voornamelijk uit Joyce weerhoudt is zijn zeer singuliere manier om dat vrouwelijke geraas van die *detaal* te bewerken. Helemaal niet op dezelfde manier als de jongen uit het geval van Hélène Deutsch en de kleine Hans met het driftmatige gekakel en het paardengetrappel zijn omgegaan door de oprichting van een fobische betekenaar, een klusjesbetekenaar (*signifiant à tout faire*) die een driftmatigheid afbakent. Kristal van waaruit zich alle mogelijke betekenaarspermutaties gaan ontwikkelen, articulatie van betekenaars die het onbewuste als een ‘brouwsel van weten’ activeert.²⁰ Het onbewuste is ‘de’ bewerking van *detaal* in de neurose.

Niet zo voor Joyce die zich niet op dat onbewuste abonneert zegt Lacan. Joyce zal integendeel in de vooruitgang van zijn werk, met *Finnegans wake* als eindpunt, de hem opgelegde woorden – het gegons van *detaal* - proberen te breken, proberen te ontwrichten – niet door middel van een brouwsel van weten – dan wel door zijn creatie van een specifieke schriftuur in die mate zelfs dat hij “eindigt met het oplossen van de taal zelf die hij een bepaalde breking oplegt, een decompositie die maakt dat er geen fonatoire identiteit meer rest.”²¹ De schriftuur van Joyce is immers gebaseerd op een vorm van woordspelingen waarbij woorden worden getelescopeerd. Elke woordspeling berust op een samenvoeging van meerdere woorden, niet zelden ook translinguïstisch, uit verschillende talen, waarin ook tal van eigennamen uit de geschiedenis, geogra-

15. Lacan, J., (2009 [1975]), *O.c.*, 20.

16. Lacan, J. (2005 [1975-1976]). *Le Séminaire Livre XXIII, Le sinthome*, Editions du Seuil.

17. *Ibid.*, 95-96.

18. *Ibid.*, 95.

19. *Ibid.*, 117.

20. Lacan, J. (1994 [1956-1957]). *Le Séminaire, Livre IV, La relation d'objet*. Seuil, 319.

21. Lacan, J. (2007 [1976]). Joyce en de opgelegde woorden. In: *iNWIT 2/3*, 51.

fische namen en allerlei toespelingen verwerkt zitten en het accent geenszins ligt op de betekenis, op de zinging, dan wel op gelijke klanken, op de transcriptie van het gesproken woord, de tekst als klank ritme en muziek.²² Zelfs al zou men alle toespelingen kennen dan nog zouden we de tekst niet beter begrijpen omdat zijn schriftuur niet in dienst staat van een communicatie, van een betekenisverlening dan wel een genotsfunctie heeft. Dat Joyce genoten heeft van het schrijven van *Finnegans Wake* is voelbaar, zegt Lacan.²³ Het is onleesbaar, het enige dat men voelt doorheen de lectuur is het genot van diegene die het geschreven heeft. Vandaar dat het ook geen affiniteit oproept want het gaat om het genot van Joyce, het is zijn symptoom. Het spreekt ons onbewuste niet aan.

Net zoals het oeuvre van Joyce zijn de trajecten die mijn patiënt aflegt en de videoclip van de kleine Anton en de muzikale partituren waarin de andere patiënt het religieuze geprevel omzet verschillende vormen van sinthomatische schrifturen die geenszins langs de weg van het onbewuste passeren om een genot te proberen in te snoeren, te bewerken, te vatten. Met zijn schriftuur doet Joyce de woorden in een vervorming uiteenvallen op de momenten dat ze zich parasitair opdringen. In die mate zelfs, stelt Lacan, dat men de vraag kan stellen of dat nu *“een kwestie is van het van zich afschudden van die woordparasiet, dan wel integendeel het zich laten overdonderen door de wezenlijk fonemische kenmerken van het woord door zijn polyfonie.”*²⁴

Sinthoom als naam

Met zijn schriftuur toont Joyce aldus eigenlijk wat voor elkeen de verhouding is tussen taal en genot. Hij illustreert niet enkel het verpulverend genieten van de taal, hij maakt er als ambachtsman zijn kunst van, hij belichaamt en incarneert het. Hij *IS* het sinthoom, hij substantialiseert het.²⁵ Lacan interpreteert dit door hem er mee te benoemen: *Joyce le Symptôme*.

Waarmee we op een tweede punt belanden waarvoor Joyce voor Lacan richtinggevend was. Met zijn schriftuur, die de wereld van de literatuur drastisch verandert, maakt Joyce zich een naam. In zijn seminarie over Joyce toont Lacan dat het

zichzelf een naam maken voor Joyce een roeping was die beantwoordde aan een feitelijke verwerping van de vader, het in gebreke blijven van de vader. We gaan hier niet dieper op in maar onthouden de stelling dat Joyce met zijn oeuvre zichzelf een naam maakt om te compenseren voor een tekortschietende vader.

Sinthoom en verknoping

Op de derde plaats toont Lacan in zijn seminarie dat de schriftuur van Joyce als *sinthoom* functioneert als een vierde ring die er in slaagt de drie dimensies *R*, *S*, *I* met elkaar te verknopen. De essentiële gedachte achter zijn borromeïsche kliniek die hij in deze periode uitwerkt, is dat het spreekwezen een driedelige structuur heeft en dat elkeen zich tegenover die drie dimensies van Reële (genot), Symbolische (taal) en Imaginaire (ego, lichaamsbeeld) dient te verhouden en een inspanning moet leveren om ze aan elkaar verknoot te krijgen. Ze hangen immers niet vanzelf samen zoals dat het geval zou zijn in een ideale borromeïsche verknoping. Integendeel, voor elkeen staan de drie ringen oorspronkelijk los. Het spreekwezen heeft dus altijd nood aan een vierde, sinthomatische ring om de drie met elkaar te verknopen.

In de neurose is het de Naam-van-de-Vader (NvdV) die als standaardoplossing - als een kant-en-klare oplossing - de bindende, verknopende functie vervult. In de nieuwe borromeïsche kliniek verliest die NvdV zijn universele statuut en wordt hij herleid tot zijn functie als symptoom. Ook de NvdV is slechts een symptoom, één mogelijke standaardmanier om te verknopen. De borromeïsche kliniek stelt hier een pluralisering tegenover. Er zijn vele verschillende Namen-van-de-Vader mogelijk als mogelijke verknopingen. Er zijn vele sinthomen mogelijk die verknopen en de NvdV is er dus slechts één van. Sinthoom wordt een overkoepelende naam voor alles wat kan verknopen, wat een capitonneringspunt kan bieden, wat als benoeming kan fungeren.

We hernemen hier heel kort hoe Lacan dit aan de hand van Joyce uitwerkt. Zoals reeds gezegd was er bij Joyce sprake van een vader die in gebreke blijft. Eén van de gevolgen hebben we al besproken, met name de manier waarop taal en genot, *R* en *S*, niet los staan maar in elkaar verstrengeld zitten. Waar Joyce nu met zijn schriftuur zijn sinthoom van maakt. Maar er was nog een ander gevolg. Op grond van een aantal passages uit zijn oeuvre illustreert Lacan hoe bij Joyce de Imaginaire ring losstaat, niet

22. Billiet, L. (2007). Een eerste psychoanalytische kennismaking met « *Finnegans Wake* ». In: *iNWIT* 2/3, 180.

23. Lacan, J. (2001 [1975]). *Joyce le Symptôme, Autres écrits*, Editions du Seuil, 570.

24. *Ibid.*, 50-51. Eigen vertaling.

25. Lysy, A. (2006). Het sinthoom van Lacan. Inleiding tot Lacans seminarie 'Le sinthome'. In: *Skripta* 1, 36.

verknoot is. Joyce hangt als het ware niet aan zijn lichaam vast. Zo getuige een passage op school waar hij een rammeling krijgt waarop hij reageert met een afwezigheid van affect. De kwaadheid valt van hem af als “de pel van een rijpe vrucht”.²⁶ Die heel bijzondere verhouding tot zijn lichaam waaraan hij niet gebonden lijkt interpreteert Lacan als het loslaten van de Imaginaire ring.

Met zijn literair ego, dat geen alledaags gewoon lichaamsbeeld is, maar wel een schriftuur, corrigeert Joyce daar waar de knoop loslaat. Het is een correctie en herstel daar waar er een fout in de knoop zat maar waar ook sporen van de fout blijven bestaan. Zoals hierboven omschreven bijvoorbeeld zijn R en S bij Joyce twee ringen die niet los van elkaar zijn en gebonden maar die op en in elkaar klitten.

Een nieuwe kliniek

Voor de kliniek van de psychose heeft deze borromeïsche kliniek heel wat verandering teweeg gebracht. Waar voordien alles draaide rond de NvdV die aan- of afwezig was, wat toch een deficitaire visie is, daar is de borromeïsche kliniek een continuïstische kliniek. Voor alle structuren geldt de nood aan een sinthomatische vierde ring en er zijn vele oplossingen mogelijk die als namen van de vader, als capitonneringspunt, als benoeming kunnen fungeren. Daarbij is het Symbolische ook niet langer primair. Alle dimensies zijn in deze kliniek immers equivalent en kunnen tot oplossingen leiden. Bovendien zullen die allen zeer singulier zijn en beantwoorden aan de specifieke fouten in de knoop. En zelfs al situeren fouten zich op een zelfde plaats dan zijn de oplossingen multipel en verschillend voor elkeen. Er zijn veel schriften, daarvan getuigden reeds de klinische fragmenten waar ik mee begonnen ben.

Ik zou met een laatste klinisch fragment willen eindigen dat zeker en vast echo's aan Joyce zal oproepen om tegelijk te laten verschijnen hoe verschillend oplossingen kunnen zijn. Ik had het genoeg enkele weken terug op een seminarie in Polen - wat we in onze School precies het seminarie ‘Verknopingen’ noemen omdat het de collega's uit alle groepen en verenigingen van de *New Lacanian School* samenbrengt om het werk te verknopen – het spreekgestoelte te delen met Pamela King, collega lid van het uitvoerend comité van de NLS. Zij bracht een indrukwekkende casus met een sinthoom dat,

net als bij Joyce – bijna een volledig levenswerk was als *work in progress*. En dat op veel manieren aan Joyce deed denken en toch weer zeer verschillend was.²⁷

Het gaat om een vrouw die de ervaring omschrijft als het ware in ballingschap te leven in deze wereld. Om een plaats te vinden in de sociale band ontbreekt het haar immers aan een legitimatie, een symbolische legitimatie die ze niet heeft overgeleverd gekregen van de ouders. Een ontbrekende symbolische legitimatie die reeds in de vorige generatie verscheen want haar vader was zelf verbannen uit zijn land en familie. Zijn kunstenaarschap werd niet erkend. Deze vrouw streef er naar, nog steeds op haar 60 jaar (!), alsnog een symbolische legitimatie te bekomen door het behalen van een symbolische mastertitel in de kunstwetenschappen. Niet voor niets koos ze voor haar thesis een onderzoek waarin ze het onzichtbare in de kunst zichtbaar wou maken en dit voornamelijk door een studie te maken over *onbekend gebleven artiesten*. Het moet bij jullie een echo aan Joyce oproepen en zijn noodzaak zichzelf een naam te maken om te remediëren aan *een in gebreken blijvende vader*. Ook zij probeert met een masterwerk te remediëren aan een symbolische legitimatie die doorheen de generaties niet is geslaagd. Helaas lukt het haar niet om te schrijven en te creëren. Spreken en schrijven in eigen naam was onmogelijk. Zij kon slechts flarden en zinsfragmenten gezegd en geschreven krijgen waarop haar lichaam brutaal en met een verstikkend gevoel blokkeerde. Vooraleer ze dit werk tot een einde heeft kunnen brengen is er eerst een langdurig uitwerken van een sinthomatische constellatie nodig geweest om te verknopen.

Ik zal dit gigantische werk niet helemaal in detail uit de doeken doen maar enkel de grote lijnen aanhalen. Vooreerst heeft deze vrouw een hele reeks koffers moeten maken waarin ze tal van zaken heeft opgeborgen die haar permanent hinderden en als parasitaire taal haar lichamelijk bestookten en lastig vielen: boeken, stukjes stof, woorden neergepend op stukjes papier, kranten, keramiek gemaakt door haar vader, schrijfgierief dat aan haar broer toebehoorde en tal van andere zaken die een teveel aan zin hadden en haar voortdurend interpelleerden. Zij stopte die niet alleen in koffers, ze stak die koffers ook nog eens weg, op zulkdanige manier dat ze die zaken niet meer terugvond. Daarnaast was er een tweede reeks koffers nodig waarin

26. Lacan, J. (2005 [1975-1976]). O.c., 148.

27. Pamela, K. (2016). Kylene, de “rechtopstaande”. In *via LACAN* 2, 188-194.

ze (sinds 1972 reeds) artikels en tijdschriften verzamelde over zeer precieze onderwerpen: literatuur, kunst, muziek, theater, psychologie, architectuur, constructies, urbanisme en tal van andere zaken. Alles in deze koffers wordt voortdurend geordend en geklasseerd en geconsulteerd. Zij vergezellen haar ook overal waar ze naartoe verhuist. Ze zijn voor haar als stukjes taal die haar constitueren en letterlijk functioneren als een *station debout humaine* (term waarvoor ze verwijst naar een auteur van politieromans Pascale Ferroul, als een dispositief waar mensen tegen elkaar aangeschurkt elkaar rechtehouden) waarop ze steunt en haar een lichaam geven dat rechthoudt. Als een stut.

Heel het dispositief geeft haar een lichaam, zoals de schrijftuur Joyce een ego bood, maar in tegenstelling tot Joyce zien we dat deze vrouw R en S, taal en genot, helemaal niet in elkaar doet klikken maar integendeel met een zeer artificieel dispositief ze uit elkaar moet halen. Met de koffers enerzijds waarin de genotsbeladen *detaal* wordt weggestoken, wat als een soort pseudo-verdringing moet functioneren, als een soort *ersatz*-poging een overtollig genot te negativeren, te verliezen, te extraheren. En anderzijds met haar koffers met daarin een soort van genormeerde taal als een brouwsel van weten waarmee ze artificieel bijna een vorm van onbewuste creëert.

De kliniek van de psychose toont ons telkens en telkens opnieuw, geval per geval, een oneindigheid van bijzonder creatieve, singuliere en onuitgegeven, *sinthomatische* oplossingen.

FORUM SCALP
de psychoanalytici
tegen de opkomst
van extreem-rechts

HEGEMONIE EN N-VA ¹

Jelle Versieren ²

Mijn interventie wil aanzetten tot een reflectieve analyse over de politieke betekenis van de N-VA. Hoe moet de burger de maatschappelijke rol van deze partij begrijpen? Zijn haar politieke praktijken nieuw? Het is van essentieel belang om de N-VA als politiek fenomeen te conceptualiseren.

Terug naar Gramsci: hegemonie

Een burger moet starten bij de eenvoudige vaststelling dat de N-VA, althans in Vlaanderen, zowel ideologisch als politiek de bovenhand heeft gehaald de afgelopen paar jaar. Ik gebruik de woorden ‘politiek’ en ‘ideologisch’ zeer bewust. Deze twee woorden verwijzen naar het concept van ‘hegemonie’ in de geschriften van de Italiaanse politieke filosoof Antonio Gramsci. Een politieke hegemonie houdt in dat een welbepaalde politieke kracht dominant is binnen de staat en erin slaagt om haar programma te laten uitvoeren door deze staat.³ Een ideologische hegemonie houdt in dat deze politieke kracht ook leidend is binnen de civiele sfeer. Een partij is ideologisch hegemonisch wanneer burgers in de samenleving haar ideeën accepteren als de meest evidente leidraad om de samenleving in te richten. Kortom, een partij moet niet alleen politiek dominant zijn door het programma van concurrenten te delegitimeren, zij moet ook maken dat in de bredere samenleving haar ideeën worden verspreid in dagdagelijkse interacties: informele conversaties tussen burgers, de media die bewust de leidende boodschap uitdraagt of allerhande niet-statelijke organisaties die via hun participatie in de samenleving zich zal oriënteren naar deze leidende ideologie. Een leidende ideologie is dus een meester-betekenaar die zowel de handelingen als de taal van de samenleving structureert.

De N-VA is dus hegemonisch. Maar zorgt zij tevens voor een stabiele reproductie van de burgerlijke hegemonie? Deze vraag is uiterst

belangrijk. De politieke en ideologische praktijken van de N-VA zijn pas conceptueel klaar en duidelijk wanneer ze in relatie worden gebracht met de noodzaak tot de reproductie van een stabiele burgerlijke samenleving. En dan is er de vraag of haar praktijken nieuw zijn of niet.

Op partijpolitiek vlak is zij alleszins een eigenaardig beestje. Zij drijft op voortdurende polarisatie tussen haar eigen partijrangen en leden van zowel de meerderheid als oppositie. Zij poogt actief om haar eigen netwerken binnen de staat uit te bouwen, terwijl ze ook beweert komaf te maken met andere politieke netwerken. Haar dagdagelijkse politieke actie bestaat uit het voortdurend uitlokken van conflict en terrein veroveren binnen de staat.

Het is handig om een verschil te begrijpen tussen ‘partijpolitiek’ en ‘het politieke’ om deze tegenstrijdige handelingen beter te begrijpen. Partijpolitiek is vluchtig en lijkt doelloos en willekeurig mee te drijven op maatschappelijke fenomenen. ‘Het politieke’ duidt op een dieper niveau waarin de vraag wordt gesteld hoe een politieke actor de staat en de samenleving wil kneden. De partijpolitiek laat uitschijnen dat actoren de formele aspecten van de staat reeds hebben geaccepteerd. Het dagdagelijks beleid komt haast apolitiek over, de politicus voert als ijverig dienaar van het volk een programma uit. ‘Het politieke’ gaat voorbij deze formele aspecten. ‘Het politieke’ is een veld van strijd en antagonisme waarin fundamentele ideeën over de samenleving botsen. Iedere actor poogt zijn idee in werking te laten treden via de staat.⁴ ‘Het politieke’ beslist dus over de sociale vorm van de staat: de technieken van regeren en reguleren over de samenleving.⁵ Het is het veld waarin voornamelijk tegenstrijdige economische belangen van diverse groepen van burgers een politieke vertolking krijgen.

De huidige sociale vorm van de staat onder hegemonisch leiderschap van de N-VA is zeer uitgesproken. De partij zet hard in op de ‘flexibiliteit’ van de arbeidsmarkt, het tegemoetkomen van de belangen van financiële markten en een besparingsbeleid. Kernachtig samengevat: zij verdeelt het idee van een ‘*workfare state*’ in plaats van het uitbouwen van een sociale welvaart-

4. Ik baseer mij hier op Rancière, J.: Rancière, J. (2010). *Dissensus. On politics and aesthetics*. London: Continuum.

5. Ik gebruik hier doelbewust Foucaults concept van regeertechnieken vermits zij verrassend complementair is aan Gramsci. Zie: De Smet, B. & Versieren, J. (2015). The passive revolution of spiritual politics: Gramsci and Foucault on modernity, transition and religion, in: *Gramsci & Foucault. A critical reassessment*, (ed.) David Kreps. London: Ashgate.

1. Bijdrage voor het Europees Forum SCALP (Serie Conversaties Anti Le Pen), ‘De psychoanalytici tegen de opkomst van extreemrechts in Europa’ op 22 april 2017 te Brussel.

2. Historicus en onderzoeker aan de Universiteit Antwerpen.

3. Een goede inleiding tot Gramsci is: Liguori, G. (2015). *Gramsci's pathways*. Leiden: Brill.

staat.⁶ Zij gaat uit van de heersende gedachte dat economische problemen terug te leiden zijn naar de inefficiëntie van de arbeidsmarkt, en dat de staat arbeid moet kneden naar de wensen van de vrije markt. De partij meet de sociale rechten van de burger niet aan het hand van een humanistisch mensbeeld, maar zij reduceert de waarde van een burger tot uitsluitend de monetaire waarde van haar arbeid. Zij wil dus in hoge mate ‘onproductieven’ uitsluiten, terwijl zij zeer sterk de wisselende waardering van arbeid door de markt onderschrijft. Dit maakt dat de partij sterk aanstuurt tot een duale economie: armoede voor de ‘onproductieven’ en ‘onnuttige arbeid’, terwijl een minderheid aan gegoeden een verdere beloning krijgt.

N-VA als ideologische hegemonie

Dit idee van een *workfare state* is niet nieuw. Reeds in de jaren 1980 hebben de meeste partijen, in meer of mindere mate, deze hervorming van de arbeidsmarkt omarmd. De economie moet efficiënter zijn, *lean and mean*, en dus moet de staat zichzelf ontdoen van haar corrigerende rol in de vrije markt. Rechtse economen en allerhande flitsende marketingjongens spraken over *New Economics* om de *workfare state* meer uitstraling te geven.

De *New Economics* gaat openlijk uit van de ongefundeerde en zelfs onlogische gedachte dat rijkdomsconcentratie welvaart voor iedereen met zich meebrengt. En dit economisch gedachtegoed blijkt ook compatibel te zijn met nieuw-rechtse ideeën. Zoals Ico Maly bewees in zijn diepgravende studie over de programmatische lijnen, blijkt dat de partij gekant is tegen de Verlichting. Bart De Wever spreekt bewust en frequent over de Vlaamse volksaard en de Vlaamse grondstroom. Hij onderschrijft dus een geëssentialiseerd mensbeeld dat zich expliciet keert tegen het idee van de maakbare mens uit de Verlichtingsperiode.

Maar er is meer aan de hand. De N-VA voert een oorlog tegen de emancipatorische erfenis van moderne en progressieve massabewegingen. Deze progressieve erfenis liet toe dat een sociale welvaartstaat tot stand kon komen. De N-VA wil dus deze erfenis uitwissen om de sociale welvaartstaat te kunnen afbreken. Het is een partij geënt op de gedachte van een actieve contra-hervorming: tegen de sociale verworvenheden op

.....
6. Workfare state: Jessop, B. (1993). Towards a Schumpeterian workfare state? Preliminary remarks on post-fordist political economy, *Studies in Political Economy*.

het politieke terrein en tegen emancipatorische gedachten in de ideologische ruimte.

De N-VA wil zich presenteren als een surrogaat voor het vacuüm in de civiele sfeer. Het sociale middenveld moet ontmanteld worden om vervolgens de politieke almacht van de partij te kunnen vestigen in de civiele ruimte. De partij heeft hierom een uitgesproken neo-autoritaire reflex die geen tegengeluid duldt uit de civiele sfeer. Wat maakt dat de cirkel rond is: deze autoritaire staatsmacht verstevigt het beleid van een *workfare state* terwijl oppositie stelselmatig wordt ondermijnd. Het is dan ook terecht, zoals ook de socioloog Stephen Bouquin ons weet te vertellen, om te spreken over autoritair neo-liberalisme met een rechts-economische liberale doctrine.⁷

Hegemonie: de vraag naar functionaliteit

De N-VA is tegelijk functioneel en disfunctioneel binnen de burgerlijke hegemonie wanneer men kijkt naar de gebruikte regeertechnieken. Zij is economisch functioneel qua programma en wereldbeeld. Haar programma sluit aan bij de *pensée unique* van het neoliberalisme en de *New Economics*, en laat uitschijnen dat er geen alternatief bestaat. Zij bestendigt al dusdanig de burgerlijke hegemonie. De partij verschilt qua economisch programma dus niet fundamenteel van traditionele partijen. Samen reproduceren zijn de neoliberale *pensée unique*.

De *New Economics* krijgt ook geen discursief weerwerk in de massamedia. Journalisten en de gebruikelijke opiniemakers maken weinig werk van een bevraging of de premissen wel kloppen. Men accepteert het discours als de waarheid. En dus bestaat de reproductie van de burgerlijke hegemonie uit een samenspel tussen traditionele partijpolitiek, N-VA en media. Dit is zeer expliciet wanneer politieke alternatieven het toch aandurven om vraagtekens te plaatsen bij deze reproductie. In het beste geval verdringt de media deze stemmen in de marge. In het slechtste geval ontstaat er een ideologisch mechanisme van demoniseren.

Het economisch programma van de N-VA is dus functioneel. Het ent zich op het dominante discours. Terwijl een korte blik naar allerhande macro-economische cijfers geen rooskleurige toekomst presenteert. We zitten nog steeds in een economische crisis. Reeds tien

.....
7. Bouquin, S. (2015). *Helemaal anders*. Brussel: Critica.

jaar. Investerings in productieve sectoren zijn nog steeds laag. Financiële markten zijn nog steeds zeer instabiel. Er is sprake van artificiële groei zonder extra jobs. De Europese politiek is uiterst schizofreen. Terwijl de EU zichzelf representeert als een benevolente institutie, heeft zij wel de facto Griekenland in ongeziene armoede gestort. Met ijzeren dwang. Een programma dat eerder samenlevingen economisch polariseert dan de groeiende ongelijkheid weet uit te bannen. Het is in essentie een economische praktijk die haar failliet heeft bewezen.

De N-VA is in de gegeven situatie ook disfunctioneel. Haar neo-autoritair regeertechnieken zijn niet alleen gericht tegen de sociale welvaartstaat of het middenveld. Zij heeft ook de klassieke rechtstaat in het vizier. Ik citeer even Bart De Wever op de Vlaamse openbare radio eind november: “Rechtsregels zijn geen morele maximes. Zij zijn de vertaling van de sociale consensus op een moment in de tijd in een welbepaalde plaats in de wereld. Die consensus kan wijzigen en dan moet de wet wijzigen”.

De Wevers uitspraak gaat in tegen 200 jaar rechtsdenken. Ten eerste stelt hij dat de wet een willekeurig instrument is voor degene die op een welbepaald tijdstip politiek dominant is. Onze wetstraditie garandeert daarentegen dat de wet het formele karakter bezit om juist niet willekeurig te worden gewijzigd. Ons rechtsdenken is gebaseerd op het rechtspositivisme dat stelt dat de wet een relatieve onafhankelijk bezit tegenover de andere machten. En specifiek tegenover de uitvoerende macht. Ten tweede bewaart onze rechtstraditie het idee dat elke wijziging aan de wet zichzelf moet legitimeren via bepaalde legaliteitsbeginselen. Deze beginselen zijn ‘voor eeuwig’ omdat ze uitgaan van een formele gelijkberechtiging van alle burgers onder dezelfde onaantastbare principes. Sommige politieke visies, zoals deze van De Wever, zijn dus fundamenteel incompatibel met onze wetstradities.

De Wever kreeg geen weerstand. Niet vanuit de media, niet door politieke collega's. Het zwijgen komt neer op het aanvaarden van zijn visie. Een legitimatie van het ondergraven van de rechtstaat. Binnen onze huidige politieke constellatie is er een tendens naar het normaliseren van dergelijke uitspraken. En dit gaat verder. In de Vlaamse media spreekt de N-VA zich ook uit over rechtshandelingen door de rechterlijke macht. De partij mocht openlijk de legaliteit en de legitimiteit van rechters aanvallen indien deze uitspraken deden die ingingen tegen het

programma van de N-VA. De partij sprak over ‘wereldvreemde rechters’ die de volksaard schaden. Een ongezien anti-democratisch discours, opnieuw ontvangen in de media met ongezien weinig tegenwerk. Een identiek gegeven wanneer Bart De Wever een jaar eerder impliciet voorstelde om burgerrechten voorwaardelijk te maken. Alleen ‘werkelijke Vlamingen’ kunnen beroep doen op deze burgerrechten. De media beschouwde het als een beleidsvoorstel en niet als een aanval op onze legaliteitsprincipes.

N-VA en de oorlog tegen de samenleving

De N-VA voert dus een voortdurende oorlog tegen de rechtstaat, de sociale welvaartstaat en de civiele ruimte. Het is wetenschappelijk aanvaardbaar om te spreken over een proto-fascistische tendens wanneer de uitvoerende macht zichzelf rechten toe-eigent contra andere maatschappelijke instituties. Carl Schmitt, een briljant rechtsfilosoof die zich helaas had ingeschakeld in het nazistische regime, zei reeds over deze logica van de uitvoerende macht dat zij “het politieke recht heeft om te domineren”. Een politiek recht gelegitimeerd door te verwijzen naar de sociale consensus, de volksaard, de grondstroom, etc.⁸

De N-VA is dus de emanatie van, Schmitt volgend, “het politieke dat als doel heeft tegenstanders van haar maatschappij uit te schakelen”. Schmitt verduidelijkt deze regeerpraktijk door het als “actieve politiek” te bestempelen. Terwijl traditionele politiek elke vorm van gezonde discussie poogt te neutraliseren, zal juist een proto-fascistische logica tegenstellingen dermate vergroten dat het neerkomt op het elimineren van dissidente stemmen. De N-VA spreekt dan ook over haar tegenstanders als zijnde zwak, wereldvreemd, etc. Met andere woorden, de partij beweert de samenleving van zichzelf te redden, de partij als laatste redmiddel tot een restauratie van de grondstroom. Zodoende moet de partij de ‘zwakke politiek’ ongedaan maken.

Het is Alain Badiou die terecht stelt dat binnen de constellatie van een sterke politiek de klassieke partijpolitieke krachten hun eigen impotentie erkennen. Hun discours is eerder door-drongen van gelatenheid en zelfs depressie wanneer zij de eis tot economische verandering afschilderen als een totale onmogelijkheid. Een discours dat verder in het voordeel speelt

8. Schmitt, C. (1929). Die europäische Kultur im Zwischenstadium der Neutralisierung. In: *Europäische Revue*, no. 8, V.

van de N-VA. Immers, zij is het surrogaat voor maatschappelijke verandering.⁹

Conclusie

Het is dus duidelijk dat de N-VA een zeer ambigue rol speelt binnen het politieke. Haar regeertechnieken zijn contradictorisch. Het is de verdienste van George Bataille dat men deze ambiguïteit ten volle kan snappen.¹⁰ Enerzijds bestaat de hegemonie van de N-VA uit een homogene kracht. Om haar *workfare state* tot stand te brengen zal zij zich kleden in een discours van zakelijkheid en technocratische rationaliteit. De afbraak van de sociale welvaartstaat is een kwestie van goed bestuur. Zodoende is dit homogeen denken een pseudo-technocratische invulling van de neoliberale *pensée unique*.

Anderzijds is de N-VA een heterogene kracht. Bataille's concept van heterogeniteit verwijst naar haar oorlog tegen de samenleving. De partij is tegen de volksvreemde legaliteitsprincipes van de rechtstaat. Zij roept voortdurend compulsieve agressiviteit op bij haar achterban tegen legio vijanden. Ze creëert een excès aan symbolisch geweld om te kunnen blijven mobiliseren tegen de samenleving. Kortom, ze reproduceert een voortdurende emotie van weerzin tegen emancipatorische projecten. En dus kan ze zichzelf verkopen als een subversieve kracht.

.....
9. Badiou, A. (2007). *De quoi Sarkozy est-il le nom?* Paris: Nouvelles Editions Lignes.

10. Bataille, G. (1979). The psychological structure of fascism, *New German Critique*, XVI.

WERKGROEPEN

Lacaniaanse
Politiek:
het KCE-rapport
ontleed

AMBULANTE PSYCHISCHE ZORG VANUIT HET KCE-ADVIES: EEN DISCIPLINE- REND MODEL ¹

Vic Everaert ²

Psychologische zorg of disciplineren?

Het KCE, het Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg, is een publieke federale instelling. Haar opdracht bestaat uit het maken van studierapporten om de beleidsmakers bij te staan in hun beslissingen. Deze beslissingen zouden moeten leiden tot een zo efficiënt mogelijke toewijzing van de beschikbare middelen om zo de beste medische zorgen en een zo groot mogelijke toegankelijkheid tot de gezondheidszorg te garanderen.

In het voorjaar van 2016 bracht het KCE een advies uit over de organisatie en de financiering voor de *psychologische zorg*.³ Dit rapport heeft geen wettelijke kracht, het formuleert geen wettelijke uitvoeringsbesluiten. Het KCE heeft echter wel een hoog moreel gezag. Net als de Hoge Gezondheidsraad tracht het de overheid houvast te bieden in een domein waar verschillende belangen spelen. Het valt dan ook te verwachten dat de overheid, wanneer ze uitvoeringsbesluiten formuleert, gebruik zal maken van het advies van het KCE.

In het rapport zelf lezen we dat drie instanties deze studie bestelden: het RIZIV, de FOD Volksgezondheid en de VVKP.

Het rapport tekent een organisatie-model uit voor de ambulante psychische zorg. Chronologisch volgt dit rapport op de herschikking die plaats

vond in de residentiële GGZ, gekend onder de naam Artikel 107, gecommuniceerd als *de vermaatschappelijking van de zorg*. Kort na de publicatie van het KCE-rapport volgde, op 1 september 2016, het in voege treden van de nieuwe wet op de GGZ-beroepen. Het KCE-rapport en de nieuwe wet kunnen niet los van elkaar gezien worden. Geert Hoornaert duidde de connectie tussen beide, zeer precies, als de koppeling van een dispositief (het voorstel van het KCE) aan een mechanisme (de wet).⁴ Een onderdeel van de wet bepaalt dat de psychotherapie eigendom wordt van universiteiten; de facto wordt de psychotherapie een gezondheidsberoep, erkend door de wet; daardoor kan de psychotherapeut ingeschreven worden in een nomenclatuur en kan er in principe een terugbetaling volgen vanuit het RIZIV. Terwijl men in de algemene berichtgeving en de publieke opinie niets anders leest en hoort dan positieve geluiden, genre ‘eindelijk, de psy wordt terugbetaald!’ of ‘eindelijk, toegankelijke zorg voor iedereen!’ dreigen de negatieve gevolgen van dit opzet in de schaduw geplaatst te worden. Waar men namelijk iets minder mee naar buiten komt is dat er ook voorwaarden opgelegd zullen worden, niet alleen aan de psy, nee, ook aan de patiënt. Voldoet men niet aan die voorwaarden, dan wordt men uitgesloten, als psy en als patiënt. De reglementering zal, indien ze geen rekening houdt met de complexiteit van de materie die ze tracht te beheersen, uitmonden in een disciplineren.

Een geforceerde consensus

Om tot een nieuwe regeling te komen en deze legitiem te doen klinken maakte men gebruik van een discours dat enkele betekenaars naar voor duwde: *toegankelijkheid, kwaliteit, hervorming, therapeutische vrijheid, netwerken, patiënten-rechten, ...* allemaal termen die de idee van vooruitgang oproepen. Daartegenover staan *ontoegankelijkheid, charlatanisme, stagnatie, het therapeutische moeras, de solo-circuits*, enz. Allemaal ‘feiten’ die de noodzaak van maatregelen en dringend-door-te-voeren-veranderingen vanzelfsprekend moest maken. Niemand kon daar bij wijze van spreken *tegen* zijn, men promootte iets als een publiek goed dat beschermd diende te worden. Liever nog vandaag dan morgen. En beter nog was het er gisteren al geweest. Ondertussen zit het veld van de geestelijke gezondheidszorg er mee opgezadeld.

1. Lezing voor de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* op 28 januari 2017, binnen het werkseminarie Lacaniaanse Politiek: psychoanalyse en geestelijke gezondheidszorg.

2. Lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, klinisch psycholoog. vic.everaert@skynet.be

3. Kohn L., Obyn C., Christiaens W., Van Cauter X., Eyssen M. (2016). *Organisatie- en financieringsmodel voor de psychologische zorg – Synthese*. Health Services Research (HSR). Brussel: KCE.

4. Hoornaert, G. Uitsluiten, voor Dummies. Lezing op de Meeting *De wet op de geestelijke gezondheidsberoepen: inzet en gevaren*. Brussel, 21 10 2016. Zie ook: COBES mailinglijst, 3/11/2016, en in *Kring Online* 3, 2017, 46-47.

Bij nader toezicht blijkt er dus iets aan de hand te zijn met de positieve *vibe* waarmee alles doorgeduwd werd. Hoe nauwkeuriger het rapport (en dit geldt ook voor de nieuwe wet) gelezen wordt, hoe meer onduidelijkheid er aan de oppervlakte komt.

Ik geef enkele voorbeelden:

- de psycholoog zou ‘autonomer’ worden *maar* moet samenwerken met een arts.
- het beroepsgeheim wordt heilig verklaard *maar* dan niet binnen de netwerken die het KCE-model oplegt.
- de ‘therapeutische vrijheid’ staat niet ter discussie *maar* het model vereist dat er zeer vlug iets aangeboden wordt, wat in contradictie is met het opzet van (de meeste vormen van) psychotherapie en psychologische begeleiding.

Op twee opvallende punten stelt het rapport “niet over voldoende bewijs te beschikken”⁵ om een aanbeveling te doen. Het gaat niet toevallig over de kwesties van de indicatiestelling en het type behandeling. Ook redelijk diffuus zijn de definities van psycholoog, eerstelijnspsycholoog, gespecialiseerde psycholoog en psychotherapeut. Wat de ene van de andere onderscheidt is niet duidelijk op basis van wat daar vandaag over bekend is.

Enerzijds serveert het KCE-rapport ons dus inhoudelijk een vage mossel-noch-vis-soep; anderzijds legt ze ons een model op waaronder de Belgische ambulante sector van de GGZ alleen maar gebukt kan gaan.

Dat model bestaat trouwens uit een eerste lijn die vrij toegankelijk zou worden en vijf sessies eerstelijnspsycholoog aanbiedt en een tweede lijn die gespecialiseerde zorg biedt, eveneens beperkt qua aantal sessies maar deze keer wel op doorverwijzing van o.a. een arts én onder toezicht van een adviserend psycholoog. Het geheel baadt in procedures en management.

Waarom wordt alles inhoudelijk open gelaten?

Dit dient een politiek doel.

De stijl van het rapport, de manier waarop de taal gehanteerd en gemanipuleerd werd, kent één motivatie: het promoten van een *consensus*. Allereerst mikt men op een consensus over de *noodzakelijkheid* van het project (wachtlijsten,

hoge zelfmoordcijfers, medicalisering, ontoegankelijkheid, ...). Men haalt problemen aan, gooit ze op één hoop, alarmeert, overtuigt. Vervolgens duwt men, als het ware in dezelfde beweging, de oplossing naar voor die het negatief lijkt te vormen van het zogenaamde probleem. *Case closed*, de expert heeft gesproken, het hele project wordt schadeloos gesteld. Dat er omtrent cruciale kwesties geen positie ingenomen wordt – bv. door onvoldoende “bewijs” aan te halen – of men met een simplistische oplossing komt aandragen voor een probleem dat complex is, dient enkel het doel om het project in zijn geheel doorgang te laten vinden.

In essentie is het model dat uitgetekend wordt in het KCE-rapport een technisch apparaat dat ontworpen werd om gekoppeld te worden aan het RIZIV; het dient een transfer van financiële middelen mogelijk te maken onder het goedkeurend, of afkeurend oog van - naar analogie met de geneeskundige zorg - ‘adviserend psycholoog’.

Geestelijke gezondheidszorg of sociale controle?

Maar er is meer. Naast het organiseren van een geldstroom wordt het werk dat binnen de limieten van een dergelijk model moet plaatsvinden onvermijdelijk in een bepaalde richting gestuurd. We hoeven maar even naar de toestand binnen de geestelijke gezondheidszorg van onze Noorderburen te polsen om een idee te krijgen van wat België te wachten staat.

Het is binnen deze context dat COBES⁶, *het collectief ter behoud van het spreken*, ontstaan is, eind oktober 2016, met o.a. de bedoeling de publieke opinie te informeren. Laat ons het KCE-advies verder interpreteren.

De koppeling van de psy aan de overheid dient uiteraard een doel, een doel waar men geld voor over heeft. De overheid hoopt twee vliegen in één klap te slaan. Enerzijds speelt er een puur lucratief doel: de investering – het geld dat getransfereerd zal worden - moet lonen, men gokt op een terugverdieneffect. Anderzijds ligt het model van het KCE in de lijn van de tendens om sociale controle te verwerven *via* de zorg. Wat vanuit dit standpunt gecommuniceerd wordt als *geestelijke gezondheid* komt in essentie neer op een poging het individu aan te passen aan de eisen van zijn omgeving, niet zozeer ten dienste van de patiënt dan wel in functie van de sociale

5. Kohn, L., Obyn, C., Christiaens, W., Van Cauter, X., Eyssen, M. (2016). *O.c.*, 23.

6. <http://www.copel-cobes.be>

orde.⁷ Wie geestelijk gezond is, is aangepast, bv. aan zijn professionele omgeving. Een van de taken van ambulante GGZ zal er uit bestaan de *burnouts* terug aan de slag krijgen.

Dat deze gang van zaken onvermijdelijk onrechtvaardige effecten heeft, lijkt de auteurs van dit rapport niet gedeerd te hebben, want, laat dit duidelijk zijn: de therapeutische vrijheid *gaat* binnen dit model op de schop, het beroepsgeheim *wordt* ingeperkt, CGG's en artsen *krijgen* veel macht toegeschoven, de autonomie van de psycholoog *wordt* uitgehold, de psychotherapie *wordt* een monopolie van de universiteiten, enz.

Hoe is dit model dan kunnen ontstaan? En wat is nu net die sociale controle, die de overheid – naast een investering die hopelijk zal lonen – via dit model tracht te bereiken?

Een politiek van de dingen, niet van de mensen

La politique des choses, een tekst uit 2005 van Jean-Claude Milner⁸, is zeer instructief omtrent deze vragen. Wat vandaag gebeurt in de sector van de zorg wordt er geduid als een uitwas van het managements- en evaluatie-denken waar het 'Vrije Westen' onder gebukt gaat sinds oorlog en honger overwonnen werden en we ons bedreigd weten door criminaliteit en ziekte. Wat de GGZ betreft heeft een overheid het op de patiënt en de psy gemunt om langs die weg iets geobjectiveerd en gecontroleerd te krijgen. Het draait hier volgens Milner in essentie om *de vrijheid van het psychische aan zich*.

De ideologie van de evaluatie laat zich toepassen als een a-theoretisch en onfeilbaar instrument dat bv. in Frankrijk eerst op het onderwijs losgelaten werd, ten einde de school, de leraar en de leerling in de pas te doen lopen en het onderwijs in zijn geheel *gemanaged* te krijgen. Nadien breidde het zich als een olievlek uit over alle domeinen van de gemeenschap tot op het punt dat vandaag ook de burger zelf geëvalueerd wordt, telkens opnieuw vanuit de betrachtting te *managen*. Het psychische, het meest intieme van de mens wordt dan ook niet langer ontzien door deze alles objectiverende machine. Testbatterijen, vroeg-detectie, functionele bilans, *apps* die parameters bijhouden: dit zijn vormen van evaluatie die iets in beeld brengen – ook al is het niet altijd even duidelijk *wat* – dat

7. Miller, J.-A. (1997), *Santé mentale et ordre public*. In: *Mental*, 3, 15-26.

8. Milner, J.-C. (2011 [2005]). *La politique des choses, Court traité politique 1*. Editions Verdier.

vervolgens (vanuit de vergelijking met statistische normen) aangepast, verbeterd of veranderd moet worden. Milner stelt dat het er in essentie om draait de lichamen en de geesten in een staat van routineuze onderwerping gevat te krijgen: rustig en stil.

Als we daarnet beweerden dat er aan de definities die het KCE-rapport promoot, iets schort, dan blijkt de achterliggende strategie van de evaluatie daar baat bij te hebben. Men lijkt een bepaalde kennis van zaken, een opinie, een visie, iets waar men voor staat en waaromtrent er rekenschap en verantwoordelijkheid afgelegd kan worden, ingewisseld te hebben voor holle en tegenstrijdige concepten waarmee de evaluator aan de slag kan gaan. Verwijzend naar de 'expertise' zal hij afdwingen dat er bijgestuurd moet worden. Datgene wat er geëvalueerd wordt, is bij definitie weerloos door deze aanpak.⁹

De tijden zijn trouwens zeer illustratief voor dit gegeven. Deze ochtend¹⁰ publiceerde de krant de Standaard de audit-rapporten van de Vlaamse psychiatrische ziekenhuizen. Om de logica achter een advies als dat van het KCE te vatten, loont het de moeite één van deze audits door te nemen. Daarin zal u lezen dat er gewerkt wordt met een beperkt aantal codes, bv. 'AV': algemene vaststelling, 'NC': non-conformiteiten, 'TK': tekortkoming, 'SP': sterke punten. Vervolgens worden tal van domeinen onder de loep genomen en gecodeerd. Uiteraard worden er steeds opnieuw, zelfs in het best draaiende ziekenhuis, tekortkomingen en non-conformiteiten gevonden. Hoe zou iets trouwens 'conform' aan een diffuus gedefinieerde standaard kunnen zijn? Deze tekortkomingen worden vervolgens in de ondertussen gekende mossel-noch-vis-taal gecommuniceerd; niet *wat* er gezegd wordt is van belang, het draait om de *teneur*. Geëvalueerd *zal* er worden, verbetering *moet*, *the sky is the limit* en vooral: weet dat u binnenkort opnieuw geëvalueerd zal worden. Een kenmerk van de expertise stipt Milner aan als '*humiliant*': ze is vernederend. Ze werkt als een stok achter de deur en bevoordeelt trouwens die discours die enkele ingrediënten van de evaluatieve exper-

9. Het is binnen een dergelijke evaluatieve logica dat een afdeling in een psychiatrisch ziekenhuis op de vingers getikt werd omdat men er te weinig weerklank gaf aan de mogelijkheid tot euthanasie omwille van psychisch lijden én tegelijkertijd ook omdat er te weinig aan zelfmoordpreventie gedaan werd. Binnen de logica van de evaluatie weerklinkt er binnen een dergelijk advies niets tegenstrijdigs. Cf. Vander Vennet, L. (2017). Onze maatschappij en haar gezondheidszorg lijden ondraaglijk onder het menselijk bestaan. COBES mailinglijst, 21 september 2017. Te consulteren op <http://www.copel-cobes.be/Notre-societe-et-ses-soins-de-sante-souffrent-de-maniere-insupportable-de->

10. De Standaard, 28 januari 2017.

tise in zich dragen (statistiek, controle, technieken). In de grond van de zaak, zo besluit Milner, werkt zij als Sinterklaas en Zwarte Piet: het goede belonen, het slechte afstraffen.¹¹

Lijden? Beroepsgeheim?

Waar dergelijke ‘expertise’ geen baat bij heeft, en daarmee kom ik tot een conclusie, is een theorie die het menselijk lijden in al haar complexiteit bestudeert (deze dimensie is dan ook afwezig binnen het rapport van het KCE). Evenmin, en daar wordt het gevaarlijk, heeft ze baat bij het beroepsgeheim. Het geheim om iets voor jezelf te houden, zo stelt Milner, is de enige macht dat elk individu, hoe zwak hij of zij ook is, kan uitoefenen. Het recht om te mogen zwijgen, de vrijheid om iets niet te zeggen, is essentieel om de geestelijke gezondheidszorg buiten de controle te houden. Dit tracht men subtiel te doorbreken. Tegen deze tendens dienen we nauwlettend en resoluut in te gaan.

Dat de VVKP, één van de instanties die de studie bij het KCE bestelde, deze bezorgdheid zegt te delen¹², maakt haar weinig geloofwaardig als beschermheer voor de klinische psychologie. Men kan geen twee meesters tegelijk dienen.

.....
11. Milner, J.-C. (2011 [2005]). O.c., 64.

12. www.vvkp.be

TIME IS (NOT) ON OUR SIDE (ANymore) ¹

Bart Duron ²

Time is money, Benjamin Franklin gebruikte de uitdrukking voor het eerst in 1748 in zijn essay *Advice to a young tradesman*. Nieuw is ze dus niet. Maar het systematisch structureren van deze tijd begon pas later. We kennen allemaal de term *Time-Management*. Sinds de 19e eeuw ontstonden verschillende manieren om de tijd te temmen in functie van efficiëntie. Dit alles om het doel, de productie, optimaal en zo snel mogelijk te bereiken. Zo veel mogelijk op zo'n kort mogelijke tijd. Het optimaliseren van de productiviteit houdt in dit systeem tevens in dat de kosten zo laag mogelijk worden gehouden om zo de winst te maximaliseren. Dus, met andere woorden: zoveel mogelijk, op zo'n kort mogelijke tijd, aan de laagste kost, met de grootste winst.

Het gaat hierbij om een lineaire progressieve visie over de tijd en die tijd moet vooruitgaan. Van het beginpunt naar zijn doel, ondertussen en onderweg mogen we geen tijd verspillen, we moeten er een optimaal gebruik van maken.

Time is money is ook de idee die doorheen het KCE rapport resoneert. De idee, dat therapie niet lang hoeft te duren en liefst van al zo snel mogelijk wordt afgehandeld is onverholven gekoppeld aan het principe van de terugbetaling van de zogenaamde therapie. Deze ideeën worden gekoppeld aan zagezegde bevindingen uit het buitenland. Want in dit rapport is wat men in het buitenland doet goed. Wat niet vermeld wordt is dat men natuurlijk die landen als voorbeeld gesteld die het best in het eigen kraam pasten.

De zorg zou volgens het KCE in twee delen worden gesplitst: de eerstelijns psychologische hulp en de langer durende gespecialiseerde hulp. De privé psycholoog die zich buiten het geestelijke gezondheidsnetwerk plaats wordt niet terugbetaald. Wie het spel niet meespeelt wordt buitenspel gezet... Het moge duidelijk zijn, het

is al langer duidelijk, geld is in dit rapport een primaire motivator voor deze of gene keuze en opzet.

Voor het eerste niveau lieten de onderzoekers zich mee inspireren door de pilootprojecten van de 'Eerste Lijns Psychologische Functie' (ELPF) die recent in Vlaanderen werden opgezet. In het KCE rapport staat met betrekking tot deze 'Eerste Lijns Psychologische Functie' en 'Tijd' te lezen: "Dit eerste niveau staat open voor iedereen, zonder voorschrift, of criteria inzake diagnose of ernst van het probleem. Psychologen die speciaal opgeleid zijn voor de eerste aanpak van de meest voorkomende psychische problemen, kunnen er iedereen snel opvangen, tegen een beperkte vergoeding. Op dit eerste niveau kunnen maximum 5 sessies worden gegeven, en het doel is vooral om het probleem in te schatten en de mensen een professioneel duwtje in de rug te geven. (staat er letterlijk!) Dit moet in de meerderheid van de gevallen volstaan om hen opnieuw de weerbaarheid te geven de moeilijkheden in het leven het hoofd te bieden. Uit de ervaring met de Vlaamse ELPF projecten blijkt dat 88% van de mensen na (minder dan) 5 sessies geholpen is. 88 % volgde 1 tot 5 sessies, 8% volgde 6 à 10 sessies. Er was een gemiddelde van 3,1 sessies. 56% werd nadien doorverwezen."³

Een betekenaar die om de haverklap gebruikt wordt is *gatekeeping*. Om de wachlijsten voor de meer gespecialiseerde zorg te beperken en snel en efficiënt tussen te komen bij mensen in moeilijkheden. "Om de vraag naar meer gespecialiseerde en/of langdurige behandeling te beperken."⁴ Het is met andere woorden beter om de vraag te voorkomen. Geen vraag naar langdurige behandeling lijkt in deze optiek reeds een behandeling van het probleem te zijn. Wanneer de *gatekeeper* zijn werk goed doet komt zijn functie verdacht dicht bij die van censuur te liggen. Hij staat in functie van een soort *push-back* van een zich potentieel ontwikkelende vraag.

Daarnaast kan men ook personen die nood hebben aan een langere ondersteuning of meer gespecialiseerde zorg, sneller identificeren en doorverwijzen. Ik citeer: "Voor sommige mensen zullen de 5 sessies van de eerste lijn niet volstaan omdat ze een meer specifieke of langdurige behandeling nodig hebben. Maar ook voor de gespecialiseerde zorg is het 'behandelingsvolume' beperkt in alle bestudeerde landen, tot

1. Lezing voor de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* op 28 januari 2017, binnen het werkseminarie Lacaniaanse Politiek: psychoanalyse en geestelijke gezondheidszorg.

2. Lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, klinisch psycholoog. bartduron@hotmail.com

3. Kohn, L., Obyn, C., Christiaens, W., Van Cauter, X., Eyssen, M. (2016). Organisatie- en financieringsmodel voor de psychologische zorg – Synthese. Health Services Research (HSR). Brussel: KCE.

4. *Ibid.*

een aantal sessies en/of uren. Uit onze contacten met de *stakeholders* blijkt dat een dergelijke beperking hier een redelijke maatregel zou zijn. De buitenlandse voorbeelden geven echter een enorme variatie weer van 5 tot 300 uur.”⁵

Na deze langer durende zorg - ik vermijd het woord ‘langdurige’ - staat een tweede gatekeeper. De adviserende psycholoog, in het rapport ook de ‘adviserende psy’ genaamd. Deze zou niet tussenkomen in de beslissing met betrekking tot de 5 sessies van de eerstelijnszorg, noch in de beslissing in het aantal sessies van de langer durende behandeling, hij beslist over de ‘verlenging’, en fungeert als de man aan de achterdeur. Deze ‘adviserende psy’ moet de patiënt voor een eenvoudige verlenging dus niet noodzakelijk ontmoeten.

Het ganse systeem lijkt erop gericht om mensen naar de uitgang te begeleiden vooraleer ze goed en wel binnen zijn.

In *Le temps logique et l’assertion de certitude anticipée. Un nouveau sophisme*. behandelt Lacan drie logische tijden.⁶ Drie gevangenen kunnen aan de hand van een logische deductie (als ik dat zo mag benoemen) zichzelf bevrijden. Het artikel toont hoe de menselijke subjectiviteit in relatie tot de tijd niet in een simpele lineair chronologische logica te vatten is. Er is het ogenblik van het zien (*instant de voir*), een tijd om te begrijpen (*temps pour comprendre*) en een moment van besluiten (*moment de conclure*). Het subject bestaat tussen de dynamiek van een geanticipeerde toekomst en een retroactieve bepaling door zijn verleden. In de psychoanalyse wordt gebruik gemaakt van de tijd om in de temporaliteit de analysant te confronteren met zijn bestaan. Denk aan de variabele duur van de analytische sessie.

In het voorliggende KCE rapport lijkt de patiënt niet veel tijd te krijgen voor geen enkel van deze drie momenten. Laat me duidelijk zijn, het gaat niet over een pleidooi dat een therapie lang moét zijn. Een ontmoeting kan vluchtig zijn én tegelijkertijd fundamenteel, maar wat met een verplichte vluchtigheid?

Hoe kan een analysant of moet ik zeggen cliënt binnen het kader van het voorliggende KCE mogelijkwijs zijn toekomst anticiperen? Hoe kan het zelf zijn ogenblik van haast incarneren

en zo tot een *moment de conclure* komen? Hij wordt met de neus op zijn probleem gedrukt. Een probleem dat in een vooraf bepaalde lijst van aandoeningen terug moet te vinden zijn, ontdaan van alle subjectiviteit. Het probleem wordt door de specialist in kaart gebracht. De KCE gaat uit van het feit dat de cliënt op een welbepaalde manier omgaat met zijn probleem, met zijn lijden. Het is gewoon de kwestie dat hij of zij de aangereikte oplossing rationeel aanvaardt en uitvoert. Er is een ‘rapport’. Zo niet, is er sprake van een soort therapeutische weerspanning. De cliënt weigert mee te werken aan de therapie. Vooraleer hij het goed en wel beseft - (*comprendre*) - wordt hij met omgewrongen arm naar de uitgang begeleid. Door een overhaast zichzelf veronderstellend weten.

Jacques-Alain Miller schetst in les 4 van *Choses de finesse en psychanalyse* hoe het onmogelijk is om te interpreteren zonder band met de inconsistentie⁷. Het is tegen de achtergrond van deze inconsistentie dat de sprekende fixatiepunten waarrond de gravitatie van de elementen die zich herhalen, zich organiseren. De analyse leert ons dat er een bepaalde tijd moet doorlopen worden om de analysant ‘te laten zien’. Om de analysant de nodige tijd te gunnen om zélf te zien. En van hieruit ook te begrijpen. Miller stelt dan ook dat een logisch systeem perfect kan bestaan in zijn inconsistentie, de tijd die nodig is om gewaar te worden, om te zien. Het respect dat we moeten hebben, veronderstelt dat we de tijd respecteren. De tijd die nodig is zodat deze inconsistentie ‘frappant’ kan worden. Telkenmale we de factor tijd willen forceren, bekennen we ons tot een postulaat van de consistentie.

Net omdat de cliënt zijn ‘logische tijd’ niet gerespecteerd wordt, ja zelf geforceerd, zullen velen zich niet gehoord voelen en zullen ze terug aanbelden waar ze vertrokken zijn. En net daar kan naar mijn mening de psychoanalyse iets betekenen.

5. *Ibid.*

6. Lacan, J. (1966 [1945]). *Le temps logique et l’assertion de certitude anticipée. Un nouveau sophisme*. In: *Écrits*, Paris, Seuil, 197-213.

7. Miller, J.-A. (2008-2009). *L’orientation lacanienne. Choses de finesse en psychanalyse, enseignement prononcé dans le cadre du département de l’université Paris VIII. Cours du 3 décembre 2008.* Niet gepubliceerd.

WERKGROEPEN

Psychoanalyse en
Maatschappij:
kliniek buiten
de normen

EEN KLINIEK BUITEN DE NORMEN ¹

Joost Demuynck ²

De norm

Laten we eerst even stilstaan bij wat een 'norm' betekent. Volgens Van Dale is dit een toestand die voor een categorie van personen of zaken de gewone is of waarnaar zij zich kunnen of moeten richten. Het is dan een synoniem voor regel, richtsnoer: de norm stellen, aan de norm voldoen; de norm halen; de normen en waarden van de samenleving; ook nog - regel voor de normalisatie.

Hierbij is onmiddellijk een zekere complexiteit gegeven. Het is een gewone toestand, met andere woorden een gegeven dat in een cultuur en samenleving is ingebed. Maar daarbij komt nog dat men er zich naar moet of kan richten. Het is enerzijds dus een oriëntatie en anderzijds legt het zich aan het subject op. Het wordt dus een regel.

En deze regel impliceert een normalisatie, men moet zich confirmeren aan wat normaal is. Dit laatste brengt met zich mee dat men weet wat normaal is.

En dit is werkelijk een vraag: weten we in onze actuele maatschappij wel nog wat normaal is? Of moeten we om dit te weten ons richten tot de statistiek waarbij het normale het gemiddelde of de mediaan is?

Een andere kant van deze omschrijving stelt de vraag naar wie bepaalt wat normaal is. Ondanks de verbrokkeling van de wet ten voordele van de regeltjes, kunnen we er niet om heen vast te stellen, dat men vanuit de politieke hoek constant pogingen doet om strenge wetgevingen in te stellen die door een eenduidigheid de verbrokkeling moeten tegengaan. Dit belet overigens niet dat deze wetten vergezeld worden van een strenge regelgeving om zo afwijkingen of een veelvoud aan interpretaties te voorkomen. Dit heeft een zekere dictatuur, een opleggerij

als gevolg. Dit is een zeer reactionaire reflex die absoluut niet zal tegemoetkomen aan de evolutie van de hedendaagse maatschappij waarin, naar Miller de Eén het voor het zeggen heeft.³

Hoe kunnen we deze evolutie vanuit de psychoanalyse begrijpen?

Hebben we binnen de psychoanalyse ook met een norm te maken? Het antwoord hierop is affirmatief. Wat is het normaliserende principe binnen de psychoanalyse? Bij Freud droeg dit de naam van het Oedipus- of castratiecomplex. Bij Lacan was dit de vadermetafoor. Laten we bij deze laatste stilstaan.

$$\begin{array}{ccc} NV & VM & \rightarrow NV(A) \\ \text{---} & \text{---} & \text{---} \\ VM & x & \Phi \end{array}$$

Het is een bekende formule geworden die we nog eens opnieuw kort toelichten.

De term VM staat voor het verlangen van de moeder. Dit verlangen is een onbekende voor het kind, vandaar de x. De moeder komt en gaat, ze is aanwezig en dan weer afwezig, ze neemt het kind op in haar armen om het te troosten of laat het net liggen omdat het haar teveel wordt, ze lacht tegen haar kind of is boos omdat het kind zich niet aan de regelmaat van zijn slaap houdt. Ze wordt ook gedreven door iets anders dan haar moeder-zijn, namelijk haar vrouw-zijn dat zich richt naar een man, weg van haar kind dus. Het kind vervult haar verlangen niet helemaal. En dit geheel is voor het kind een groot raadsel, een x dus.

Deze x wordt voor het kind opgelost wanneer deze wordt benoemd: de vader. Het hoeft daarom niet de biologische vader te zijn, het gaat om de vaderfunctie die door om het even wie kan worden opgenomen. Dit wil zeggen iemand die zijn oorzaak van verlangen bij zijn vrouw legt. Maar het is vooral een functie die een resultaat heeft, namelijk dat in de taal een betekenaar verschijnt die aangeeft waarover het gaat, namelijk de fallus. Dit wordt een betekenaar voor het tekort. Wat de moeder

1. Bijdrage voor de *Werkgroep Psychoanalyse en Maatschappij*, 'buiten de normen', 15 december 2016, Antwerpen.

2. Analyticus met praktijk (AP), lid van de *New Lacanian School*, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* en van de *World Association of Psychoanalysis*. Lesgever PPAK. Klinisch psycholoog. joost.demuynck@telenet.be

3. Miller, J.-A. (2016). Les prophéties de Lacan. In: *Le point*, 20.11.2016. "Et impossible d'y couper, car la supprématie du "Un" provient du langage lui-même. Cette frénésie, Lacan l'assimilait à la pulsion de mort. Nulle nostalgie n'arrêtera ça, nul comité d'éthique."

uiteindelijk verlangt van de vader is de fallus, dit is een vrouwelijke vraag naar hoe zij betekend kan worden door de vader. De fallus is de betekenaar van alle betekenden, zo stelt Lacan.⁴ Daar tegenover staat dat de vader maar die naam waardig is, zo zegt Lacan, als hij van zijn vrouw zijn object oorzaak van verlangen maakt.

De fallus heeft ook de kant van de wet, heeft iets normativerends.

Normativerend of normaliserend kan hier begrepen worden als het verlenen van een zin die hierdoor de x de cultuur binnenbrengt. Miller spreekt hierover in zijn onuitgegeven lessen “*Choses de finesse*” wanneer hij stelt: “De essentie van de vadermetafoor is inderdaad de oplossing van de initiële X door de normativerende, gedeelde, fallische betekenis. (*L’essence de la métaphore paternelle c’est en effet la résolution du X initial dans la signification phallique normativante, commune*)”.⁵

Maar dit is niet het eindpunt, het slotwoord van de psychoanalytische ontwikkeling. Het is slechts haar kant van het in rekening brengen van een verdediging tegenover het reële, tegenover de genieting en de verhoudingsloosheid die deze laatste met zich meebrengt. De verdediging in deze les noemt Miller het onbewuste dat een antwoord is op de genieting. De formaties van het onbewuste kunnen worden ontcijferd en liggen langs de kant van de zin of de betekenis.

Het singuliere

Waarmee zowel Freud als Lacan werden geconfronteerd is, dat er een rest blijft na de zinsverlening. Er is een rest van genieting die achterblijft. Freud heeft dit negatief vertaald als zijnde de weerstand tegen de genezing. Lacan vertaalde dit positief, als het object *a* dat op een of andere manier die rest aan genieting condenseerde. Op het einde van zijn onderwijs zal hij dit ook het sinthoom noemen, de manier waarop een subject omgaat met de genieting die ontsnapt aan elke betekenisverlening, ‘een weten om te gaan met het reële’. Het sinthoom valt buiten het normale, valt buiten datgene wat we met een ander, laat staan de Ander kunnen delen. Het is het meest singuliere van een

subject. Dit singuliere heeft Miller geschreven als volgt: ! X , een en een alleen⁶.

Het is dit singuliere dat het onderwijs van de laatste Lacan in rekening brengt. Het is niet langer alleen maar een psychoanalyse van de zinsverlening die zijn plaats heeft binnen de analytische ervaring; het wordt ook een analyse van een weten om te gaan met het reële, van een praktijk van het reële.

Twee gevalsfragmenten

Wat betekent de norm nu binnen een instelling? Vanuit het Vlaams Agentschap voor personen met een handicap moet elke instelling een ‘visie’ of een ‘missie’ hebben. Dit geldt ook voor de psychiatrische ziekenhuizen. Dit wordt dan vertaald in een kader. Maar hoe dit allemaal geconcretiseerd wordt is minder duidelijk.

In veel instellingen wordt dat kader vertaald in behandelplannen. Elke patiënt of bewoner krijgt dan zo’n individueel behandelplan waarbij vaak een lijstje van de symptomen wordt gemaakt waarrond kan worden gewerkt. Deze worden vervolgens vertaald in doelstellingen. Deze moeten concreet worden geformuleerd en opgevolgd met de naam van wie dit dan zal opvolgen.

Het spreekt voor zich dat we hier met een verdediging tegen het reële van de bewoner hebben te maken. Of nog tegen het reële dat zich in een instelling kan representeren. Toch weten we dat de crisissen niet uit de lucht zijn en dat vele instellingen met agressie hebben te maken. Hierrond worden vaak gespecialiseerde teams gevormd en specifieke (dure) opleidingen of trainingen worden gegeven.

Deze verdediging keert ook terug in de visie die wordt gehanteerd, deze kan van gedragsmatige aard zijn, systemisch, psychoanalytisch of eclecticisch zijn georiënteerd. Men past die dan toe op een bewoner, gast of patiënt.

Maar hoe individueel, ‘op maat’ van de bewoner deze toepassingen ook mogen zijn, men brengt de singuliere genieting van een bewoner niet in rekening.

Pascal, of de angst met een apparaat regelen

Toen Pascal in een instelling aankwam, was het zowel voor hem als voor de begeleiders een moeilijke tijd. Hij schreeuwde en agresseerde de

4. Lacan, J. (1966 [1958]). La signification du phallus. In: *Écrits*, Paris: Seuil, 690.

5. Miller, J.-A. (niet gepubliceerd [2008-2009]) *L’orientation lacanienne. Choses de finesse en psychanalyse*. Enseignement prononcé dans le cadre du département de l’université Paris VIII. Les van 17 december 2008.

6. Miller J.-A. (niet gepubliceerd [2008-2009]). *O.c.*, les van 17 december 2008.

andere bewoners. Hij had de diagnose ernstig mentaal gehandicapt gekregen. Het was maar in een andere instelling waarvan de praktijk analytisch was georiënteerd dat hij van positie is veranderd, dat hij een manier heeft gevonden om in deze wereld te leven. Maar wat wil dit zeggen?

We hebben de orthopedagogie opzijgeschoven en zijn de uitdaging aangegaan dat, om met een bewoner te kunnen werken, we hem als subject moeten ontvangen. De praktijk heeft ons verder geleerd om de structurele diagnostiek te verlaten ten voordele van een logica van het subject. Er is een weg afgelegd van de ‘mentale debiliteit’ over ‘het autisme’ naar Pascal en zijn objecten. Het begin was de handicap te substitueren door een subjectieve positie, namelijk deze van niet te willen weten. Later hebben we een differentiatie in de structuur (autisme, schizofrenie, paranoia) aangebracht om uiteindelijk het accent op de logica van het subject en zijn uitvindingen te leggen. Het affect in het traject dat we met Pascal hebben afgelegd, was de angst. Deze was zozeer aanwezig dat we bijvoorbeeld een stagiair niet met hem aan tafel lieten eten, uit schrik dat hij deze zou agresseren. Er waren begeleiders die hem geen bad durfden geven. Kortom er werd steeds met grote omzichtigheid met hem omgegaan.

De taal

Pascal heeft een werk op de taal verricht. Aanvankelijk sprak hij niet, maar we zijn met hem blijven spreken, ook al antwoordde hij niet. Spreken was een verraad aan zichzelf. Beetje bij beetje begon hij ons vragen te stellen zonder het antwoord af te wachten. Later luisterde hij, soms antwoordde hij, maar enkel om zijn eigen vragen verder te kunnen stellen. Dit werk is gestart met een identificatie, hij sprak over een Roeland en identificeerde zich met deze figuur. Deze naam heeft hij overgenomen van een radioprogramma. De radio was een zeer belangrijk object en zijn enige duurzame contact met de buitenwereld. Dit programma heette: ‘het moeilijke woordenmoment’. Zijn eigen zin was: “Roeland morst de mosterd in de chocopot” (mosterdpot). Omdat hij merkte dat zijn uitspraken bij de andere bewoners en begeleiders op gelach werden onthaald, bleef hij zich als Roeland voorstellen, zelfs bij de tandarts of de kapper. Maar dit is niet alles. Hij vond via een metonymie woorden en beelden uit: “Bestaat een appel-vis?”, “Een dansende onderbroek bestaat dat?”, “Een klop-biljet?” (hier speelt hij op een reclame van de lotto

over de krabbiljetten). De identificatie vergeleed naar: “Kun je het hemd aan de uitvinder geven?” en “Ben ik een uitvinder?”. Hij bleef gedurende die tijd zeer gericht op de kleinste geluiden, de lift die automatisch naar beneden kwam en die voor ons nauwelijks of niet hoorbaar was, een kleinste signaal wekte bij hem angst op en hij had hiervoor een onmiddellijke uitleg nodig.

Aan de ene kant was er een genieting van ‘detaal’ die hij bewerkte en aan de andere kant probeerde hij een orde te creëren in de wereld of deze te regelen. Hij bevroeg ons over onze familie, wat de kinderen deden, wanneer ze van school zouden terugkomen, de lessenroosters enz. Het was vooral de tijd die hem interesseerde. Hij had bijvoorbeeld beslist om tweemaal per jaar zijn haar (bijna kaal) te laten knippen, altijd bij de verandering naar zomertijd of naar wintertijd.

De boorden

Pascal construeerde boorden. Eerst en vooral door het water in zijn lavabo tot de boord te vullen en soms er net over. Hij beluisterde het geluid van het water dat wegliep, ‘zijn water’, alsof het deel uitmaakte van zijn lichaam. En hij bleef dit herhalen. Een andere praktijk was niet zozeer het scheuren van zijn kleren, als wel de boorden losmaken van zijn hemden, de mouwen en van zijn broeken. Hij vroeg dan of zijn gehandicapte broer deze opnieuw zou stikken. Op andere momenten, in grote agitatie, kon hij een zetel ontmantelen, de boorden van de stof losmaken. Dit diende hem ook als een boord, want daarna bestrafte hij zichzelf (wat wij niet deden). Hij verbood zichzelf koffie te komen drinken of te komen lunchen. Of hij besliste om drie dagen op zijn kamer te blijven. Wat ons dan weer ongerust maakte en verplichtte om hem op te zoeken.

De objecten

Ik geloof echter dat het vooral met objecten is dat hij zijn wereld probeerde te structureren. Er is eerst en vooral de radio die hij nog dagelijks beluistert. Aanvankelijk wou hij enkel Radio 2 beluisteren en verdroeg geen enkele andere zender. Nu kan hij in een activiteit verdragen dat andere bewoners andere smaken hebben. De radio is zijn contact met de buitenwereld waar hij woorden leert, uitdrukkingen, de genieting van het woord en dit allemaal bevraagt hij bij begeleiders. Na het beluisteren van luisterspelen imiteert hij een hond, een haan, een vrouw die men aan het wurgen is, gezucht of gekreun enz.

Hij herhaalt deze geluiden om het effect op de ander te leren kennen. Wanneer hij in een werkelijke crisis zit, dan overkomt het hem de radio door het raam te gooien.

De molen heeft hem een andere identificatie opgeleverd. Het is een molen met een heel grote zwengel om maïs te malen voor de kippen. Het heeft hem eerst gediend als een uurwerk. Hij mat de tijd aan de hoeveelheid maïs die hij in de molen bracht. Dit betekent niet dat hij de chronologische tijd die de instelling regelde, respecteerde. Hij kwam soms een uur te laat bij het avondeten of hij verliet de activiteiten veel te vroeg. Hij kwam helemaal bezweet de eetkamer binnen, zijn handen vol blaren. Maar we verdroegen dit ondanks de kleine regeltjes van de instelling: de tijdstippen van de maaltijden, het sluiten van lokalen enz. Dit object, de molen, werd het centrum van zijn leven. We hebben die activiteit dan ook voor hem voorbehouden.

Beetje bij beetje vroeg hij wanneer er bezoek was, om hen mee te nemen tot bij zijn molen waarop hij hun naam vroeg en dan een uitleg gaf over zijn molen gevolgd door een korte demonstratie. De keerzijde was dat hij zijn activiteiten reduceerde tot slechts twee: in de houtbewerking schuurde hij plankjes om vogelkastjes te bouwen en zijn molen. Dit joeg veel begeleiders schrik aan: hij respecteerde de regeltjes van de instelling niet, hij herleidde de diversiteit van zijn activiteiten tot twee, welke zou de volgende stap zijn? Hij weigerde tegelijkertijd ook om nog naar huis te gaan en verbrak de contacten met zijn familie: geen bezoeken meer, geen wenskaarten meer, geen contact meer. Pascal onderhield een minimale sociale band aan de hand van deze twee activiteiten.

Zijn derde object was een hometrainer. Men kan zeggen dat ook dit een verlengstuk van zijn lichaam was. Het was een manier om zich een lichaam te maken. Hij regelde zelf de tijd en dit fietsen heeft de andere activiteiten vervangen waar hij last had van medebewoners. Hij fietste bijzonder snel (met een zeer geringe weerstand) alsof hij vloog. Hij sprak niet veel over deze hometrainer, maar gebruikte hem veel. Het is een praktijk die de genieting lijkt te regelen. De automutilatie is intussen grotendeels verdwenen.

Deze drie objecten maakten zijn leven uit en regelden de genieting en de angst. De inspanning die de instelling moest leveren was vooral de angst van Pascal te kunnen verdragen en de eigen angst te dempen. Het is in deze ruimte dat

Pascal zijn objecten kon constitueren waarmee hij een nieuwe sociale band kon maken. De contacten met zijn familie waren verbroken, maar hij had de verschillende relaties laten noteren in een soort levensboek en dat was voor hem voldoende.

Het reële verdragen van een bewoner vraagt dat men zelf het reële heeft ontmoet en dat men erop wedt dat men ermee weet om te gaan. Hij had praktijken, een manier van doen uitgevonden die door ons met de wereld werden verbonden. Hij wist zeer goed dat de maïs als voeding diende voor de kippen, dat de vogelkastjes gekocht werden door natuurliefhebbers en dienden als een educatief project voor lagere scholen. Omdat hij een zekere rust had gevonden door deze activiteiten, was het voor hem nu ook mogelijk aanwezig te zijn op feestjes in de instelling. Hij vraagt nu zelf om bezoek rond te leiden in de instelling en vooral zijn molen te kunnen tonen. Hij is wel opgehouden woorden uit te vinden en hij speelt minder met het water in zijn lavabo. Hij heeft een plaats gevonden in de marge van de instelling.

Bij Pascal hebben de drie objecten de functie van tijd in de wereld te brengen, zoals de klok op de fiets of het aantal scheppen maïs in de molen. Maar de fiets en de molen brengen ook een zekere consistentie teweeg in het lichaam en regelen de genieting van het lichaam. Tenminste, dit zijn pogingen om een regeling te bieden, want de grenzeloosheid ligt om de hoek op de loer.

Deze grenzeloosheid is een kenmerk dat men bij vele autistische subjecten ontmoet.

Het is niet onbelangrijk om erop te wijzen dat de objecten in de autismen singulier zijn. Het zijn geen particuliere objecten zoals deze van het kapitalistisch discours, de gadgets of de 'lathouses'. Lacan reserveert dit woord voor de producten van de wetenschap.⁷ Lacan wijst naar de objecten die in overvloed aanwezig zijn op alle hoeken van de straat, achter de uitstalramen om uw verlangen te veroorzaken, voor zover het nu de wetenschap is die ze beheerst. Denk er dan aan als 'lathouses'. Laurent⁸ wijst erop dat deze objecten ons doen vergeten dat we sterfelijk

7. Lacan J. (1991 [1970]). *Le Séminaire, livre XVII, L'envers de la psychanalyse*. Paris: Seuil. 187-188.

Lacan maakt hier gebruik van een concept van Heidegger: *alèthèia* (onverborgenheid), om te spreken over de *alètosphère*. Deze laatste maakt gebruik van "elathon", een aoristvorm (onbepaald verleden tijd) van "lanthanein" (verbergen).

8. Laurent E. (2013). Les autismes aujourd'hui. In: *Quarto* 105, 46-47.

zijn en dat de zaken niet gaan zoals we willen. De computer is intussen een superlathouse geworden.

Daartegenover staat een autistisch subject dat een singulier object of een singulier gebruik van een object uitvindt. De uitvinding van Temple Grandin is daar een voorbeeld van. Haar hydraulisch klemtoestel dat ze – na er jaren verbetering te hebben aangebracht – aanprijst aan andere autistische subjecten werkt niet voor hen, enkel voor haar. Het maakt overigens deel uit van heel haar geschiedenis waar de wortels al te vinden zijn op peuterleeftijd toen ze zich bedolf onder de kussens, in de lagere schooltijd gevolgd door het dragen van twee borden zoals een “sandwichman”, het ontdekken van een roterende ton op de kermis waarbij ze tegen de wanden werd gedrukt, over de veeklem van haar tante die haar toeliet deze uit te proberen en waarbij ze rust vond. Daarom spreken we ook van uitvinding en niet over creatie omdat ze gebruik maakt van bestaand materiaal. Het gebruik dat Pascal maakt van de molen, zijn hometrainer en zijn radio is singulier.

Valeer, een auteur

Valeer is een vijftiger die meermaals en soms langdurig in de psychiatrie werd opgenomen, vaak gepaard gaand van opsluitingen in de isolatiecel. Bij de eerste ontmoeting presenteert hij zich als een landjonker waarvan de familiegeschiedenis teruggaat tot de zeventiende eeuw. Hij komt naar eigen zeggen uit een familie die aanzien had, vele notarissen (de baljuw) bevat en nu groot-industriëlen. Hijzelf is gefortuneerd maar heeft niet het aanzien dat bepaalde familieleden genieten. Hij leeft van een uitkering.

Kort na deze ontmoeting moet hij naar de begrafenis van een familielid waarvoor hij zijn tweede sessie afzegt. Na deze begrafenis krijg ik een verwarde telefoon met de vraag of ik wel katholiek ben en dat ik de groeten heb van de “drie wandelende Joden”. Een beetje geschrokken realiseer ik me snel dat hij in een waan is verzeild. Hij komt terug, en zal vele sessies wijden aan de familiegeschiedenis waarbij de vraag opduikt of hij wel de zoon is van zijn vader. De twijfel is ontstaan vanuit de idee dat de kleuren van de ogen niet kloppen en hij eigenlijk een onecht kind is. Meer nog er is een vreemd verhaal dat hij zijn moeder vergezelde naar het sterfbed van een aangetrouwde oom. De tante die er toen aanwezig was had hem meegenomen om een ijsje te kopen zodat zijn

moeder alleen kon zijn met deze oom. Achteraf heeft hij begrepen dat dit een afscheid was tussen deze twee mensen, maar het raadsel blijft intact: zou er een verhouding hebben bestaan tussen zijn moeder en deze oom en is hij er het product van?

Hij spreekt me ook over de opnames, de goeie interventie van een psychiater die gezien heeft dat hij talent had en hem naar een analyse heeft gestuurd omdat hij daar zeker zou kunnen spreken over de dingen die hem bezighielden. Door een therapeut van de psychiatrische instelling werd hij ook uitgenodigd om op een congres te spreken, samen weliswaar, en werd hij gevraagd als een ervaringsdeskundige. Hij zou er kunnen getuigen over wat het is om psychotisch te zijn. Dit liep op een sisser af toen hij tijdens de middagpauze, hij had toen nog niet gesproken, zich mengde tussen een gezelschap van psychiaters die allen verdwenen en hem verweesd achterlieten op het moment dat hij zich bekend maakte als ervaringsdeskundige. De vraag was opnieuw gekomen om nog eens op te treden.

Hierop ben ik geïntervenieerd. Ik vroeg hem of het voor hem zo belangrijk was geïdentificeerd te zijn met ‘de psychoticus’. Ik merkte hem ook op dat er andere wegen waren waarop hij erkenning zou kunnen krijgen. Wat had ik begrepen uit zijn verhaal?

Eén van zijn belangrijke kinderherinneringen was het moment dat een oom hem tijdens een groot familiefeest had uitgenodigd op een stoel te gaan staan en uit een boek een verhaal voor te lezen, en dit terwijl er heel wat andere neefjes en nichtjes waren die ouder waren. Daarnaast had zijn moeder hem als kind al zeer vroeg boekjes gekocht telkens ze in de stad boodschappen gingen doen. Hij las dan in de keuken in de nabijheid van zijn moeder die hem ondervroeg over wat hij had gelezen. Hij heeft een voorliefde voor Russische en Franse auteurs en leest heel wat filosofische werken waarover hij soms praat in de sessies. Nog belangrijker, zeer vroeg in de gesprekken had hij een poëziebundel mee van eigen hand, zeer mooi uitgegeven en ingenaaid. Ik moest die lezen, maar ik moest er wel voor betalen.

De sessie erna wou hij mij het geld teruggeven, wat ik geweigerd heb: “voor een boek betaal ik!”

Dus stelde ik hem voor dat hij zijn schrijven zou verder zetten, zijn autofictie te schrijven. Aanvankelijk riposteerde hij dat zijn schrijven

nooit dat van een Tolstoj of een Dostojewski zou kunnen evenaren. Niet erg, antwoordde ik, je moet je eigen stijl vinden. Op die manier heeft hij de particuliere plaats van ervaringsdeskundige ingeruild voor een eigen schrijven. Een schrijven waarbij hij zijn eigen singuliere stijl heeft gevonden. Deze stijl is zeer bewerkt. Ook spreekt hij vanuit andere personages en ontwikkelt hij fictieve gebeurtenissen.

boek van Paul Verhaeghe, die in een tijdschrift werd gepubliceerd.

Na enkele maanden analyse is hij ook gehuwd. Zijn vrouw die een taalkundige is, leest zijn teksten er nauwkeurig op na, helpt met de redactie – niet dat hij altijd luistert naar haar opmerkingen – en ze waarschuwt hem voor onleesbare of al te intieme persoonlijke passages.

Waaruit bestaat het singuliere in deze casus? Het optreden als ervaringsdeskundige, pinde hem vast op een particuliere identificatie, deze van psychoticus. Alles wat hij doet blijft in het teken staan van deze betekenaar ‘psychose’ die hem ook zal bepalen. Vandaar de interventie om iets singuliers te laten ontstaan. Het materiaal waarop een beroep werd gedaan was zijn schrijven. Dit materiaal is al aanwezig van in zijn kindertijd, denk aan de boeken die hij las in moeders aanwezigheid. Het schrijven is door de sessies heen singulier geworden door het vinden van een eigen stijl en het bewerken van zijn autobiografie tot een autofictie. Dit laatste betekent een grotere afstand tot zijn eigen leven en de mogelijke interpretaties en het toevoegen van volkomen fictieve elementen.

Een andere singuliere trek die ook met zijn verleden heeft te maken is het voorlezen. Vaak in de sessie opent hij een klein zwart boekje waarin hij al zijn gedachten, maar ook citaten van andere auteurs of stukjes die later deel gaan uitmaken van zijn boek, noteert en leest er dan luidop uit voor.

Een probleem blijft de erkenning. Valeer is op zoek naar erkenning. Hij leest voor op de bus wanneer hij naar zijn therapie komt. Merkwaardig is toch dat de enkele mensen die hij ontmoet dit waarderen. Soms ontmoet hij jongeren of vreemdelingen die hij aanspreekt en helpt met raad of de boodschap dat hij zal bidden voor hen.

Wat zijn literatuur betreft, was hij aanvankelijk tevreden met de minstens-één die zijn werk goed vindt. Nu wil hij een bredere erkenning vinden voor zijn schrijven en richt zich tot uitgeverijen. Deze verandering is er gekomen nadat hij een kritiek had geschreven op een

WANNEER HET SPREKEN STOKT: DE ZOEKTOCHT NAAR EEN ANDERETAAL ¹

TRAUMA EN VERSLAVING,
EEN CASUS

Stephanie Gastmans ²

Als spreken niet lukt

Wat kom ik hier doen als het me niet lukt om te zeggen wat ik zo graag wil zeggen, vraagt Cynthia zich af. Deze jonge vrouw van 25 jaar verwijt zichzelf voortdurend dat het haar niet lukt om te spreken over datgene waarover ze het liefst van al wil spreken, haar verleden. Want alles in het heden, herinnert haar aan het verleden. Het dagelijks alcoholgebruik helpt om het verleden op afstand te houden. Cynthia wil stoppen met drinken en het verleden een plek geven. Een hulpvraag die door haar psychiater ten eerste wordt toegejuicht en waarvoor hij Cynthia naar ons centrum heeft verwezen.

Het is niet de eerste keer dat deze jonge vrouw hulp zoekt. Van haar 15 tot 22 jaar verblijft ze bijna onafgebroken in psychiatrische instellingen, afgewisseld met periodes van ambulante gesprekstherapie. Cynthia heeft het idee dat het niets geholpen heeft. Het hulpverleningstraject was telkens gericht op het verwerken van het trauma. Het idee is dat men moet praten over het verleden om van de pijn verlost te raken. Dat dit spreken vaak vergezeld gaat met acting-out gedrag zoals snijden, alcoholmisbruik of suïcidegedachten wordt als normaal beschouwd. Het is even doorbijten om nadien verlost te zijn van het trauma. Om dit verwerkingsproces aan te vangen wordt er algemeen aangenomen dat men hiervoor nuchter moet zijn. Maar kloppen al deze algemeenheden wel, of dienen deze normen ondervraagd te worden?

1. Bijdrage voor *Normalisering buiten de norm*, georganiseerd door de Werkgroep Psychoanalyse en Maatschappij van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, Antwerpen, 16 februari 2017.

2. Klinisch Psychologe, werkzaam in CGG Vagga, Verslavingszorg, Antwerpen. stephaniegastmans@hotmail.com

Het geschreven verhaal in de mailbox

Cynthia haar levensverhaal belandt na enkele sessies in mijn mailbox. Wat Cynthia gedurende de gesprekken niet gezegd krijgt, schrijft ze glashelder neer. Cynthia stelt dat ze een ongewenst kind was. Het tegenovergestelde van haar twee jaar jongere zus die het lievelingetje was thuis. Haar ouders gaan uit elkaar als ze 7 jaar oud is. De kinderen bleven bij moeder wonen. Twee jaar na de scheiding dook vader plots terug op. Tijdens de bezoeken in het weekend bij vader, hing er telkens een gespannen sfeer. Cynthia koos ervoor om op bezoek te blijven gaan, in tegenstelling tot haar zus die de bezoeken stopzet. Cynthia zegt dat ze wou tonen dat ook zij een geweldig kind kon zijn. In de weekends dat ze bij vader langs gaat beschrijft ze dat vader met haar een spelletje speelt dat enkel mensen spelen die elkaar echt graag zien. Als er uitzonderlijke weekends waren dat haar vader niet naar boven kwam, ging ze zelf naar hem toe uit angst dat hij haar niet meer graag zag.

Op haar 13 jaar is het misbruik door vader via het CLB aan het licht gekomen. Thuis werd Cynthia niet geloofd. Haar moeder zei dat dit allemaal leugens waren, dat ze altijd een probleemkind was geweest met teveel fantasie en op zoek naar aandacht. Dit vormt het begin van een turbulente periode. Cynthia dwaalde dagelijks rond in de stad, kwam in contact met drugs en dook met vele mannen, die heel wat ouder waren dan zij, in bed. Op 15-jarige leeftijd ontdekt Cynthia dat ze 6 maanden zwanger is. Haar moeder zette haar aan de deur en Cynthia ging bij een vriend wonen. Op een dag was ze voor het eerst alleen thuis met Davy, haar baby. Davy hilde onophoudelijk. Ze schrijft dat ze het niet meer aankon en een vriend belde met de vraag of die wat 'leuks' kon brengen. Na enkele minuten hoorde ze een klap. Davy moet op de een of de andere manier gevallen zijn. Het enige wat ze op dat moment wou, was dat hij begon te wenen, maar het bleef stil. Veel herinnert ze zich niet meer van die avond. Wil ze zich niet herinneren.

Naar een ander spreken

Ik leer Cynthia kennen in april 2014. Sinds 2 jaar volgt ze de opleiding orthopedagogie in het volwassenonderwijs. Het vooropgestelde schooltraject is te zwaar voor Cynthia. Regelmatig gaat ze niet naar school of stage omdat het haar allemaal te veel is. Soms heeft ze de avond voordien te veel gedronken, een andere keer hielden

de herbelevingen haar gans de nacht wakker, of een leerkracht heeft iets fout gezegd enz. Er zijn weinig ankerpunten aanwezig die haar houvast bieden. Telkens duikt er iets nieuws op dat haar helemaal onderuit haalt en waardoor het allemaal te veel wordt. Het zijn niet de externe zaken die de crisis doen ontwaken. Datgene wat als ondraaglijk beleefd wordt komt niet van buitenaf maar wel van binnenuit.

Haar spreken wordt gans de therapie gekenmerkt door cryptische omschrijvingen over gebeurtenissen. Zo vraagt ze me bijvoorbeeld of ze volgende week op een specifieke dag kan langskomen, want die dag belandt ze stevast op spoed. Bij elke vraag die ik stel ter verduidelijking, stopt haar spreken. Het is opmerkelijk dat deze vrouw die reeds zoveel therapie heeft gehad, niets kan formuleren over zichzelf of haar geschiedenis. Tijdens de gesprekken weeg ik zorgvuldig af welke thema's ik wel of niet zou aansnijden. Elke sessie wijst Cynthia me erop dat de therapie pas zinvol is als er ook over het verleden gesproken wordt. De psychiater vraagt me of ik de trauma-verwerking tijdens onze gesprekken kan opnemen. Hij vindt dat Cynthia door haar weerstand moet en deze thema's niet langer kan vermijden, omdat er dan niets verandert. De schoolpsychologe wil Cynthia niet langer begeleiden omdat ze niets doet met de geduide inzichten. Zo stelde ze op een zeker moment dat het verleden – het misbruik door mannen - zich herhaalt en dat er niets verandert. Deze duiding veroorzaakt een stroom aan herbelevingen bij Cynthia. Dezelfde avond snijdt Cynthia zichzelf in haar armen tot de wonden helemaal open staan en drinkt ze tot ze in een comateuze toestand belandt. De schoolpsychologe stelt dat ze Cynthia niet verder kan helpen omdat haar acting-out gedrag – dat gepaard gaat met trauma-verwerking - niet ambulantly haalbaar is. Ze verwijst Cynthia door naar een opname-setting. Cynthia moet haar trauma doorwerken op een veilige plek. Zal het trauma doorpraten in opname-setting Cynthia uit haar lijden verlossen? Of toont de moeilijkheid tot spreken – wat benoemd wordt als vermijdingsgedrag of weerstand - iets anders? Het praten over het genot van de Ander waarvan Cynthia slachtoffer is geweest, lijkt geen kalmerend effect te hebben. De woorden helpen niet om de spanning te doen afnemen. Meer zelfs, praten over de gebeurtenissen lijkt de spanning te doen stijgen. Het spreken zorgt dus op geen enkele manier voor een verwerking van het trauma, maar zorgt ervoor dat het zich telkens opnieuw in het reële afspeelt. Spreken heeft voor Cynthia dramatische effecten. De

spanning die het praten teweeg brengt, moet rechtstreeks op het lichaam behandeld worden. Automutilatie en alcohol zijn pogingen om de spanning te laten afvloeien. Over het automutileren schrijft ze dat het gaat om de pijn stilletjes aan uit haar lichaam, uit haar hart te zien verdwijnen, de pijn stilletjesaan te doen stoppen. Het automutileren is voor Cynthia een poging om het leven dat binnenin borrelt naar buiten te plaatsen. De taal fungeert niet als iets wat een kalmerend effect heeft. Integendeel, de taal is doorspekt van genot. Als we stellen dat spreken voor Cynthia opnieuw traumatisch is, kan gesprekstherapie dan werkzaam zijn? Zeker, maar het noodzaakt ons om een andere manier van spreken te introduceren. Het is een conversatie die het spreken wegleidt van het traumatische reële, van datgene wat overspoelend is. Mijn interventies zijn erop gericht om de eis tot spreken over het verleden te temperen. Zo zal ik herhaaldelijk zeggen dat er niet over het verleden gesproken moet worden, of dat ze zelf kiest wat ze wel of niet zegt, enz. Tijdens de gesprekken ga ik op zoek naar zaken die houvast bieden en iets stabiliseren. We praten over haar katten, haar hond, de inrichting van haar huis, ... Het is een conversatie over alledaagse zaken.

Drinken-schrijven-tekenen: een behandeling van het lichaam?

De gesprekken lijken iets te stabiliseren. Zo gaat Cynthia naar school, het automutileren neemt af en de momenten van overspoeling lijken meer hanteerbaar. Al die tijd blijft Cynthia dagelijks 7 halve liters bier drinken. Af en toe beslist Cynthia om van de een op de andere dag niet meer te drinken. Als Cynthia niet drinkt, raakt ze niet op school of stage en doet een groot appel via mail of telefoon. Ze schrijft: *Het nuchtere leven... Ik wil niets liever! Maar wat voor zin heeft het als ik daardoor alles lijk kwijt te raken?* Hoe raar het ook mag klinken, Cynthia functioneert beter met elke avond 7 halve liters bier dan zonder. Alcohol fungeert als een vorm van automedicatie. Haar arts heeft reeds vele geneesmiddelen geprobeerd. Zonder succes. Geen enkel middel heeft hetzelfde effect als alcohol. De voorgeschreven medicatie weigert ze te nemen. Van het ene wordt ze te moe, van het andere krijgt ze hoofdpijn, enz. Het mag duidelijk zijn dat ook de rechtreekse behandeling op het lichaam geen sinecure is. Het drinken vormt een oplossing, maar wel eentje die dagelijks herhaald moet worden. Hoe langer ik Cynthia ken, hoe minder ik geneigd ben om de vraag naar abstinentie te ondersteunen. Doorheen de sessies probeer

ik de vraag rond abstinentie af te wenden. Ik normaliseer het drinken en zeg dat een paar pintjes per avond niet zo erg zijn, als dat haar gedachten sust. Of ik probeer de hoeveelheid in te perken en af te bakenen. Met 5 halve liters blijft ze functioneren en heeft ze niet teveel last van haar onrust. Cynthia kan maar stoppen met drinken, als er een andere oplossing komt.

Tijdens de gesprekken treedt er een nieuwe oplossing naar voor: schrijven en tekenen. Twee dingen die haar rust bieden. Cynthia schrijft gedichten over haar verleden of passages over recente gebeurtenissen. Wat haar 's avonds wakker houdt, formuleert ze haarscherp. De pijn rond haar verloren zoon, het aanhoudende misbruik door mannen dat blijft doorgaan, de moeilijkheid om te stoppen met drinken, de lichamelijke onrust, de gedachten om er niet meer te willen zijn, ... Het schrijven biedt haar rust. Regelmatig krijg ik mails, waarvan de meeste midden in de nacht verstuurd zijn. Ik vorm een getuige van crisismomenten. Bij aanvang van de therapie was ik gealarmeerd over de inhoud van deze mails. Soms belde ik haar op met de vraag of ze vroeger wenst te komen. Dit was geen goede interventie. Spreken over het mailverkeer, was haar opnieuw duwen in de richting van het traumatische reële. Dit mailverkeer toont iets anders. Het schrijven biedt Cynthia rust op momenten dat er niets meer houvast biedt. Het is een poging om met datgene om te gaan wat haar 's avonds overspoelt. Het vormt een nieuwe uitvinding die van een andere orde is dan snijden of drinken. Door in de gesprekken op zoek te gaan naar zaken die iets stabiliseren, is het schrijven en tekenen opgedoken. Het vergt aandacht voor datgene wat voor Cynthia werkt, en deze zaken op te pikken en te ondersteunen. Het traject van Cynthia loopt nog steeds. Het blijft een uitdaging om oplossingen te vinden die haar beschermen tegen de overspoeling die van binnenuit komt en waarmee ze dagdagelijks geconfronteerd wordt. Mijn taak blijft erin bestaan om Cynthia te begeleiden richting oplossingen, weg van het traumatische reële dat vernietigend werkt.

AANDACHT VOOR HET SINGULIERE ¹

EEN SPEL VAN LICHT

Tom Lintacker ²

‘De kliniek buiten de normen’ is de titel van het 4de congres van PIPOL.³ “De psychoanalytisch georiënteerde praktijk interesseert zich voor wat niet te classificeren is, voor wat ontsnapt aan elke vorm van norm, voor wat bij elkeen niet te vergelijken valt”, stelt Patricia Bosquin-Caroz in het argument.⁴ De psychoanalyse heeft aandacht voor het singuliere.

Op basis van de logica wordt door Jacques-Alain Miller⁵ een onderscheid gemaakt tussen het universele, het particuliere en het singuliere. Het universele is wat voor iedereen opgaat. Wat particulier is, is wat men met enkele anderen deelt. Wat particulier is, laat toe om klinische klassen te vormen, zoals bijvoorbeeld de categorieën die we aantreffen in de DSM (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*). Het singuliere is daarentegen uniek en wars van elke classificatie. Het heeft niets gemeenschappelijks.

De psychoanalyse kan haar doel en haar einde niet bepalen in termen van aanpassing van de singulariteit van het subject aan normen, regels of standaardbepalingen van de realiteit.⁶ Er is geen standaardkuur, geen algemeen protocol. De psychoanalyse kent slechts één regelmaat, deze van de originaliteit van het verloop waarbinnen de subjectieve singulariteit zich manifesteert. De psychoanalyse is dus geen techniek maar een discours dat elkeen aanmoedigt zijn singulariteit, zijn uitzondering te produceren.⁷

In deze politiek woelige tijden is het precies die kliniek die op de helling komt te staan en plaats zou moeten ruimen voor een gestandaardiseerde

psychotherapie, gevormd naar de leest van het paradigma ‘*probleem/oplossing*’ die elk probleem een definitieve en restloze oplossing wil geven.⁸ Men wil zo snel mogelijk komaf maken met het symptoom zonder te luisteren naar wat het te vertellen heeft en door geen acht te slaan op wat het zou kunnen bevredigen.

Toch is het niet zo dat het singuliere - wat uniek is en slechts voor één persoon geldt - pas opduikt wanneer de behandeling al ver gevorderd is. In de loop van de eerste sessies, de preliminaire gesprekken, kunnen er zich al een aantal bijzonderheden aftekenen. Dit zal ik trachten te illustreren aan de hand van een klinisch vignet. De lessenreeks *Choses de finesse en psychanalyse* van Jacques-Alain Miller⁹ zal als kompas dienen om een aantal zaken te proberen begrijpen.

Klinisch vignet: een singuliere oplossing geïllustreerd

Katrien, een jonge vrouw, komt spreken naar aanleiding van een relatiebreuk. Kort na het beëindigen van de relatie nam ze contact op met mij en tot dusver hebben er twee gesprekken plaatsgevonden.

De relatie duurde enkele jaren en het koppel woonde samen. Ze benadrukt het verschil tussen haar en haar partner. Deze laatste heeft een job met een hoog aanzien en dito salaris. Katrien werkt in een andere sector, waarbij ze de veronderstelling maakt dat haar voormalige schoonfamilie neerkijkt op haar job. De laatste tijd maakten ze steeds frequenter ruzie. De spanningen liepen hoog op, de conflicten dreigden te escaleren en op een gegeven moment besloot de patiënte om weg te gaan. Sinds het einde van de relatie heeft ze het erg moeilijk en vervalt ze in wat ze “zelfdestructief gedrag” noemt: uitgaan tot in de vroege uurtjes, wat vaak gepaard gaat met alcohol en drugs. Ze vraagt zich af of ze de juiste keuze heeft gemaakt. Misschien heeft haar partner wel gelijk: misschien zoekt ze soms ruzie. “Mijn gedachten zijn vluchtig”, stelt ze. “Het is moeilijk om consequent naar mijn beslissing te handelen”.

Uitnodiging tot vrije associatie

Deze uitspraak doet denken aan de uitspraak van Miller¹⁰ wanneer hij zegt dat het bewuste - wat iemand bij zichzelf denkt - een dubbelzinnig

1. Bijdrage voor *Normalisering buiten de norm*, georganiseerd door de Werkgroep Psychoanalyse en Maatschappij van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, Antwerpen, 16 februari 2017.

2. Klinisch psycholoog. tom.lintacker@gmail.com

3. <https://www.pipol8.eu/>

4. Bosquin-Caroz, P. (2016). *PIPOL 8, het argument*, te consulteren op <https://www.pipol8.eu/2016/11/13/argument/>

5. Miller, J.-A. (2008-2009). *L'orientation lacanienne. Choses de finesse en psychanalyse, enseignement prononcé dans le cadre du département de l'université Paris VIII.*

6. Laurent, E. (2006). Richtinggevende principes van de psychoanalytische act. In: *INWiT* 2-3, 11.

7. *Ibid.*, 10.

8. Milner, J.-C. (2003). *Les penchants criminels de l'Europe démocratique*. Paris, Editions Verdier.

9. Miller, J.-A. (2008-2009). *O.c.*

10. *Ibid.*

begrip is. In tegenstelling tot wat meestal wordt aangenomen is dit geen transparante plaats. Wat elkeen bewust denkt, verschijnt vaak als vluchtig, als iets amorf, als iets dat zonder vorm is. Slechts met het uitspreken van wat iemand te binnen valt, wordt wat oorspronkelijk vaag en vormeloos is van een vorm voorzien. Dit is wat de uitnodiging tot vrije associatie beoogt: zeggen wat je te binnen valt, waardoor een zekere vormgeving van start kan gaan.

“Trauma”

Het is niet voor het eerst dat Katrien een psycholoog contacteert. In het verleden heeft ze therapie gevolgd in verband met wat zij “een trauma” noemt. De periode vóór de scheiding van haar ouders is ze met haar moeder en haar zus gevlucht van haar vader, die ze als agressief en gevaarlijk bestempelt. Zoiets wil ze niet meer meemaken. Nadien zou ze aan anorexie hebben geleden. Veel wil ze er echter niet over kwijt. Bovendien zegt ze mij dat ze niet wil dat ik er te veel verbanden mee leg. Momenteel heeft haar moeder een nieuwe vriend. Katriens voormalige partner had zich laatdunkend uitgedrukt over de nieuwe relatie van haar moeder door het “ziekelijk” te noemen, wat de patiënte beaamt.

Het spel van licht

Naast haar partner mist ze ook het appartement dat ze deelden. “*In de ochtend valt het licht zo mooi binnen*”, zegt ze. Ze kon genieten van de zon die door het slaapkamerraam op haar gezicht viel. Tegen het einde van de eerste sessie barst ze in tranen uit. Wanneer ik haar ernaar vraag, vertelt ze - geheel tegen mijn verwachting in - dat ze werd ontroerd door het “*het spel van licht*” op de muur van mijn bureau. De betekenaar “*licht*” doet voor de tweede keer tijdens deze sessie zijn intrede.

Symptoom: angst om te blozen

Tijdens de tweede sessie vertelt Katrien dat ze het appartement is “*binnengevallen*” na een avondje stappen. Ze had haar komst niet aangekondigd, maar kon zich moeiteloos toegang tot de woonst verschaffen. Nadat ze de nacht met haar ex heeft doorgebracht, kreeg ze angstaanvallen. Ze is onmiddellijk naar haar huisarts gegaan, waarbij ze specificeert dat haar angst “*de angst*” is “*om te blozen*”. Hier heeft ze al jaren last van.

S₁ - Ge wordt rood!

Ze associeert het met de herinnering aan een specifieke scène tijdens de middelbare school: wanneer ze met vriendinnen aan het wandelen was, passeerde er een jongen die naar haar lachte, waarop één van de vriendinnen haar erop wijst dat ze kleur krijgt: “Ge wordt rood!” Met deze jongen heeft ze nooit een woord gewisseld, toch geeft ze toe dat ze hem knap vond. Sinds dit moment heeft ze niet meer het gevoel *vrij* te zijn, stelt ze. Voorlopig is onduidelijk wat ze bedoelt met “het gevoel vrij te zijn”. Latere sessies zullen dit moeten uitwijzen. Ze preciseert evenwel dat ze dan “niet meer kan zeggen wat ze wil”.

Door het uitspreken van wat men als meest intieme denkt te hebben, wordt het amorfe, die vormeloze massa, in de loop van de eerste sessies in discouselementen¹¹ herschikt. Eén van deze discouselementen lijkt mij het “blozen” of “rood worden” te zijn. Het functioneert als meesterbetekenaar, als S₁, en symboliseert iets van de seksuele excitatie, van de libido.

S₂ - Een betekenaarsketting

Soms heeft Katrien geen last van dit symptoom en herwint ze haar vrijheid, zegt ze. Wanneer ze bijvoorbeeld gedronken heeft, dan houdt ze geen rekening met hoe anderen haar zouden kunnen ervaren en kan ze opnieuw zeggen wat ze wil. Tijdens het sporten is het evenmin een probleem. Iedereen loopt immers rood aan tijdens het sporten.

Het moeilijkst vindt ze het op restaurant, wanneer ze voor een lange tijd op dezelfde plaats moet blijven. Dat geeft haar een benauwd gevoel, het gevoel dat ze geen lucht krijgt. Ze kan tijdelijk aan deze onbehaaglijke situatie ontsnappen, door bv. het toilet te bezoeken. Toch zijn er ook momenten waarop ze haar vrijheid voor een langere tijd kan herwinnen. Dan begeeft ze zich op plaatsen waar “*de belichting*” ervoor zorgt dat haar gezicht niet helemaal waarneembaar is. Met een glimlach vertelt ze mij dat ze van elk café in de stad waar ze woont de belichting kent. Wanneer ze op haar werk een presentatie geeft, ondervindt ze eveneens geen hinder van haar symptoom: “Dan controleer ik alle lampen” zegt ze. “*Het licht*” presenteert zich als een discouselement dat overal opduikt. Het is een tweede betekenaar, een S₂, die als het ware een elaboratie is van de eerste, de S₁, het rood worden.

.....
11. *Ibid.*

Artistiek proces

Het symptoom zette haar eveneens aan tot enkele creatieve producties die te maken hebben met het rood worden. Haar kunst plaatst de blik centraal en houdt terzelfder tijd een bewerking van die blik van de Ander in. Op die manier benoemt ze en versluiert ze iets, ze brengt iets op scène wat voor haar insisteert. Het mag duidelijk zijn dat Katrien al een lange tijd met haar symptoom in de weer is.

Een rest

Gaat het om een analytisch symptoom, met zijn dubbel statuut: een symptoom dat iets betekent én iets bevredigt? Kunnen we uit de oplossingen die ze hanteert, concluderen dat het onbewuste bij haar aan het werk is? Hoe dan ook, ondanks de inventiviteit van de oplossingen blijft er een rest. Er is iets wat niet helemaal gerecupereerd geraakt. De schaamte lijkt terug te keren in de positie tegenover haar ex en de schoonfamilie. Wat is hiervan het statuut? Waarover moet ze zich schamen?

Hoe interessant haar uiteenzettingen m.b.t. de bloosangst ook mogen zijn, toch is dit niet hetgeen haar de stap richting therapie heeft doen zetten. Deze stap houdt verband met het wegvallen van haar partner.

Het object a

Het is te vroeg om uitspraken te doen met betrekking tot het object. We kunnen slechts de hypothese formuleren dat haar spreken lijkt te draaien rond het object van de blik. Verdere gesprekken zullen moeten uitwijzen welke richting haar elaboraties zullen uitgaan.

Materiaal voor verdere gesprekken

Ondanks de hoeveelheid aan materiaal die de twee eerste sessies hebben opgeleverd, zijn er nog tal van zaken onduidelijk. Een deel hiervan heeft te maken met de voorgeschiedenis: wat moet er bedekt blijven van de traumatische geschiedenis met de vader? Waarin schuilt, volgens haar, het “ziekelijke” van de nieuwe relatie van haar moeder? Daarnaast zijn er een aantal uitspraken die ze niet verder heeft verduidelijkt. Wat betekent bijvoorbeeld “het gevoel vrij te zijn” of “de vluchtigheid van haar gedachten”? Hoe kunnen we ten slotte het fenomeen van de huilbui begrijpen?

WERKGROEPEN

Psychoanalyse
en kinderen:
wat na de
kindertijd?

DE HANDTEKENING VAN DE MOEDER ¹

LEXIE, EEN CASUS.

Eddy Cabooter ²

*Nous pouvons dire, me semble-t-il, que le désir d'insertion est chez l'être parlant, un désir fondamental... Nous le savons, un désir de désinsertion chez un sujet, cela peut aller jusqu'au suicide social, ou au suicide tout court.*³

Geen grenzen kunnen stellen

Lexie is een meisje van veertien dat naar onze instelling is doorverwezen omwille van een problematische opvoedingssituatie. Haar ontwikkelingskansen worden volgens de jeugdrechtbank gehypothekerd door de al te versmeltende relatie met haar mama die geen grenzen kan stellen.

Naast de dagelijkse begeleiding in de leefgroep komt Lexie regelmatig op gesprek bij mij en binnen het kader van de ouderbegeleiding ga ik ook geregeld langs bij de ouders.

Lexie staat via haar smartphone voortdurend in verbinding met haar mama. Aangezien deze blijft herhalen dat ze niet wil leven, weet de dochter langs deze weg dat haar mama er nog is. Als Lexie haar contacteert ruimt de lankmoedige melancholie van haar mama vaak plaats voor een meer revanchistische en paranoïde houding: deze wordt dan een moeder die opkomt tegen het onrecht dat haar kind wordt aangedaan, die verantwoording eist van de begeleiding of ermee dreigt haar dochter weg te halen uit de instelling.

Mama zegt dat men haar straft door geen contact te kunnen hebben met haar dochter. Ze wil haar steeds kunnen bereiken want ze is er van

overtuigd dat haar dochter slachtoffer zal worden van misbruik. Ze moet er zijn voor haar dochter, ze kan niet anders.

Niet met en niet zonder elkaar

De begeleiders merken inderdaad een groot verschil wanneer Lexie ontkoppeld is van de moeder. Ze flaneert dan goedlachs en schijnbaar zonder zorgen door de leefgroep. Zodra de mama ten tonele verschijnt slaat Lexie compleet om. De begeleiding wordt dan geconfronteerd met een Lexie die nors en opstandig is of onverwijd neerslachtig en verdrietig wordt terwijl ze net ervoor nog vrolijk en opgewekt deelnam aan de activiteiten in de leefgroep. Lexie lijkt hierin geen keuze te hebben. Omgekeerd kan Lexie een en al verdriet zijn als mama langskomt in de leefgroep, om dan, na afscheid van haar genomen te hebben, ogenblikkelijk vrolijk en schijnbaar onbezorgd rond te huppelen in de leefgroep.

Lexie kan de reële afwezigheid van mama niet symboliseren. Zo roept Lexie als ze thuis is telkens haar mama als die zich even van haar verwijdert om bijvoorbeeld een bad te nemen, naar het toilet te gaan enz. Lexie doet dit de ganse dag door, ze kan niet anders, het is iets dat ze moet doen. Ook wanneer ze in de leefgroep is of op school vraagt ze via haar smartphone constant wat moeder doet, waar ze is, bij wie enz.

Lexie haar mama zegt op haar beurt dat ze haar dochter met niemand kan delen, zelfs niet met haar vader. Lexie neemt het discours van haar mama over en zegt dat papa niks voor haar doet, alleen bezig is met zichzelf. Lexie wordt door mama steevast aangesproken als "zus". Lexie zelf benoemt zich dan weer met de familienaam van haar mama en wil de wettelijke familienaam van haar papa niet meer gebruiken.

De moeder kan geen neen zeggen tegen de dochter. Alles wat deze vraagt krijgt ze ook. Niet alleen thuis maar ook in de leefgroep komt Lexie telkens overladen toe met snoepgoed, drinken, yoghurt, kledij, speelgoed, fruit, medicatie enz.

Als Lexie moet kiezen tussen iets wat ze zeer graag doet in de leefgroep of direct naar mama gaan, kiest ze altijd voor het laatste, ook wanneer mama er bij haar zelf op aandringt om zoiets leuks niet te laten vallen. Het is voor Lexie geen kwestie van kiezen, ze moet dan naar haar mama, ze kan niet anders.

Om voortdurend in contact te kunnen zijn met elkaar heeft Lexie naast haar smartphone ook een reserve mobiele telefoon.

1. Bijdrage op de studiedag *Wat na de kindertijd?*, georganiseerd door de werkgroep Psychoanalyse en Kinderen, op 10 maart 2017 te Brugge.

2. Klinisch psycholoog, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*. eddy.cabooter@telenet.be

3. Miller, J.-A. (2009 [2008]), *Du désir d'insertion et autres thèmes*. In: Les feuillets du Courtil 31, 9. Cf. ook *Sobre el deseo de insercion, y otros temas*. In: *Entrevista de actualidad – Numero especial. Intervenciones en Barcelona. 7 11 2008*. http://www.eol.org.ar/template.asp?Sec=publicaciones&SubSec=on_line&File=on_line/jam/entrevistas_actualidad/especial.html

Het thema van de seksualiteit

Lexie is pas veertien als we vernemen dat ze expliciete seksuele tekstberichten en filmpjes verstuurt via haar mobiele telefoon en/of haar facebookaccount naar leerlingen van haar school.

Wanneer ze daarover aangesproken wordt heeft ze een reeks verklaringen die moeten aantonen dat de beschuldigingen geen steek houden, dat zij niet degene is die zoiets doet, dat iemand anders haar nummer gebruikt of inlogt via haar account. De begeleiding merkt dat Lexie zichzelf hierbij voortdurend tegenspreekt maar wel steeds opnieuw probeert uit te leggen hoe zoiets dan wel kon gebeuren.

Tijdens die periode stelt de begeleiding vast dat Lexie heel onzeker geworden is over haar lichaam. Zo wil ze niet dat een nieuwe begeleidster haar ziet dansen of zingen. Ze wil niet meer sporten en naar school gaan lukt amper. Ze is beschaamd en onzeker geworden over haar lichaam en hoe ze er uit ziet maar, en dat benadrukt ze met klem: “niemand mag dit weten”.

Lexie is opeens geen kind meer, het is net alsof haar lichaam ook op hol is geslagen. Ze slaapt slecht, ze heeft veel last van buikloop, ze schraapt voortdurend haar keel, haar vagina is ontstoken, ze heeft uitslag op haar tong, hoofdpijn, enz. Lexie kerft ook in haar armen.

Ze heeft veel angsten, zo durft ze net als haar mama niet alleen buiten te gaan als het donker is. Ook een nieuwe stagiaire in de leefgroep die dezelfde voornaam heeft als een nicht van haar wekt angst op. Lexie zegt bang te zijn dat de stagiaire haar zal benaderen zoals haar nicht dit zou doen.

Lexie blijft herhalen niet te weten wat ze moet doen om goed te doen, niet te weten wat de anderen verwachten van haar. Hoe moet ze zich kleden, wat moet ze zeggen, hoe moet ze zich gedragen als puber? Waar Lexie er als kind eerder onverzorgd bij liep en ze geen aandacht schonk aan haar kledij, zien we nu dat ze dit wel doet en dat ze zich meer opkleedt. Ze experimenteert met verschillende kledingstijlen maar ze vindt geen aansluiting bij andere meisjes en de schaamte over haar lichaam blijft persisteren. Hoe Lexie zich echter ook uitslooft, wat ze ook doet, telkens mondt dit uit in opnieuw gepest worden.

In die periode is mama zelf slachtoffer van seksueel grensoverschrijdend gedrag waarbij zij zich auto-mutileert en haar lichaam uit elkaar valt. Lexie zegt hierover dat ze niet kan begrijpen hoe haar mama - die haar uiteraard het relaas deed - telkens opnieuw slachtoffer kan

worden van een verkrachting.

Het thema van de dood

Enige tijd later belt de mama ons in paniek, ze weet niet wat ze moet doen: Lexie heeft haar gezegd dat ze niet meer wil leven en dat ze samen met haar uit het leven wil stappen. Lexie is echter bang dat dit zou kunnen mislukken en daarom wil ze er nog eens over praten met haar mama.

Lexie weet al heel lang dat haar mama eigenlijk niet wil leven. Ze weet dat de moeder enkel en alleen leeft voor haar. De dreiging om ook haar dochter mee te nemen in haar wanhoopsdaad is evenwel nieuw. Haar mama heeft inderdaad reeds bij de opstart van de begeleiding in onze instelling gezegd dat ze niet wil leven, ze zegt dit trouwens nog steeds. De dreiging om haar kind mee te nemen in de suicide is er echter pas gekomen toen de jeugdrechter ermee gedreigd heeft hen effectief te scheiden. In dit opzicht is de vraag van Lexie hoe ze samen met haar mama uit het leven kan stappen eerder een indicatie voor de tomeloze bedreiging die uitgaat van de jeugdrechtbank en de complete afwezigheid van een defensie daartegen.

De begeleiding

De inzet van ons werk is de ravage die moeder en dochter bij elkaar veroorzaken te vermindere door voortdurend iets te regelen zodat ze los van elkaar hun verlangen kunnen volgen. Met andere woorden, we proberen om vanuit een psychoanalytische oriëntatie het pedagogisch discours in de instelling dusdanig te hanteren zodat het voor Lexie én haar mama een steun kan zijn tegen de genieting die hen overspoelt.

Lexie verblijft nu reeds geruime tijd in onze instelling. Van meet af aan hebben we doelbewust de problematische opvoedingssituatie benaderd als een gedeelde problematiek waarin we met verschillende mensen aan de slag gaan om iets te regelen in de relatie moeder-dochter.

Het idee van de jeugdrechtbank om hen uit elkaar te halen lijkt ons aan te sturen op het ergste. Het blijft keer op keer een onuitgegeven oefening om voor hen een partner te zijn die hen ernstig neemt, iets voor hen regelt en een dam opwerpt tegen wat hen bedreigt. Iets wat, nooit en tegelijkertijd altijd, lukt met een mama die naar eigen zeggen “niet overweg kan met ‘het doen alsof’ en altijd rechtuit” is.

Onderzoeksatelier

DE FOUT VAN DE FILOSOFIE ¹

Lieue Billiet ²

Overdracht en onbewuste

In zijn college van 11 maart 2009 vertrekt Miller van wat hij zelf een naïeve benadering van de analytische ervaring noemt en waarvan een essentieel fenomeen de overdracht is.³ Die overdracht omschrijft hij voor de gelegenheid, met een term ontleend aan Bowlby, als een fenomeen van *attachment*, hechting. Maar hechting waaraan eigenlijk? Waaraan raakt de analysant gehecht in de overdracht? Aan de analyticus? Aan de analyse? Aan het onbewuste? Aan het spreken? Meer in het bijzonder aan die bijzondere vorm van spreken “*en pure perte*”, louter verlies, die toelaat te ontsnappen aan het utilitarisme dat het sociale leven zo domineert? Of ook, aan een spreken dat zonder antwoord blijft, een spreken op zijn eentje (*tout seul*) tot iemand (*quelqu'un*) die in zekere zin het universeel discours, de plaats van de Ander representeert? In fenomenologische termen, zo stelt Miller, zou je kunnen zeggen dat die iemand het reflexief bewustzijn (*la conscience réflexive*) vertegenwoordigt. Reflexief bewustzijn, wat wordt met die term bedoeld? Even snel nagekeken. Het reflexief bewustzijn staat tegenover het spontaan bewustzijn en is het bewustzijn bewust te zijn, het bewustzijn dat ‘ik’ zegt, het zelfbewustzijn dat op de daden terugkomt om die te analyseren en te overdenken.⁴ We zouden

kunnen zeggen: het is de Ander van waaruit ge naar u zelf kijkt.

Eigen aan het spreken in de analyse is nu juist, zo stelt Miller, dat het niet *réfléchie* is, in de zin van niet weldoordacht, niet nadenkend, dat is wat we de vrije associatie heten; maar ook niet *réfléchie* in de zin van niet reflexief, niet terugkaatsend, weerspiegeld, wederkerend, niet sluitend op zichzelf. Het is in die zin dat die *parole irréflechie* niets anders dan het onbewuste is. Althans, zo moeten we preciseren, van het onbewuste zoals Lacan dat in (of vanaf) het elfde seminarie zal benaderen: een onbewuste dat minder als schatkamer van betekenaars (*lieu de l'Autre, trésor des signifiants*) dan wel als kloof, gat, *béance* benaderd wordt; een onbewuste dat niet ontisch maar wel ethisch is, een onbewuste dat niet vooraf gegeven, maar van de orde van het niet-gerealiseerde is, een onbewuste dat discontinuïteit, *ratage, rupture* is. In het elfde seminarie zal Lacan het freudiaans onbewuste conceptualiseren vanuit de breuk ‘met’ of misschien preciezer ‘in’ het cartesiaanse cogito. Het cartesiaanse cogito situeert zijn en denken in elkaars verlengde, het benadert het psychische vanuit de transparantie van het cogito, het vertrekt van een autonoom verondersteld denken. Lacan zal de breuk tussen denken en zijn op de voorgrond plaatsen en in die breuk het onbewuste situeren. Het is juist daarom dat hij stelt dat het subject van het onbewuste het subject van het cartesiaanse cogito is.⁵

Conscience et sujet

In de les van 11 maart 2009 stelt Miller dat die veronderstelling van de autonomie van het denken wellicht de fout is aan de basis van de filosofie waar Lacan het over heeft in zijn *Réponses à des étudiants en philosophie*. Lacan spreekt daar over *une erreur initiale*.⁶ Ik vond het een mooie gelegenheid om die tekst die dateert van 1966 (19 februari 1966), kort na het elfde Seminarie dus, even van dichterbij te bekijken. De tekst bestaat uit vier deeltjes, vier vragen van de

1. Bijdrage voor het Onderzoeksatelier *Zorgvuldigheidskwesties in de psychoanalyse* in de *Kring voor psychoanalyse van de NLS*, Gent, 13 mei 2017.

2. Analytica Lid van de School (AME) van de *New Lacanian School*, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* en van de *World Association of Psychoanalysis*. Lesgever PPAk-Gent. Klinisch psychologe. billietlieve@gmail.com

3. Miller, J.-A. (2008-2009). *L'orientation lacanienne. Choses de finesse en psychanalyse*, enseignement prononcé dans le cadre du département de l'université Paris VIII. Cours du 11 mars 2009. Niet gepubliceerd.

4. <https://sites.google.com/site/documentsphilo/cours-conscience>

On peut distinguer deux formes de conscience: la conscience spontanée et la conscience réfléchie. La différence entre les deux: la conscience spontanée est la présence de l'homme à lui même quand il pense, agit et sent = actes et pensées éprouvés et vécus par une personne; la conscience réfléchie est la conscience d'être conscient, celle qui dit «je», la conscience de soi qui revient sur ses actes pour les analyser et les réfléchir.

Ainsi je peux être conscient en acte sans être réflexivement conscient, ce qui implique que ce que je vis peut très bien ne pas m'apparaître dans un premier temps, puisque la condition pour que cela m'apparaisse à moi qui l'ai pourtant vécu est que je l'ai réfléchi. Le sujet réfléchit sur lui même, cela suppose de prendre un certain recul par rapport à soi même. Prendre conscience = rupture, je ne suis plus tout à fait le même.

5. Zie ook Miller, J.-A. (2015). Le désir de certitude. Descartes et l'ordre des raisons. In: *La Cause du désir* 90, 64 : “Lacan réfute la simplicité du ‘je pense, donc je suis’ – cet énoncé implique nécessairement que ‘je suis celui qui dit ‘je suis’; comme Lacan le souligne, c'est un énoncé qui implique un sujet de l'énonciation. Cette phrase recèle une duplicité cachée : être et dire que l'on est, ce n'est pas la même chose, il y a là un déplacement. Il existe une inévitable division entre le ‘je suis’ au niveau de l'être et le ‘je suis’ au niveau du sens de l'énoncé. (...) Lacan restitue le cogito cartésien comme étant ce qui voile, gomme, tente d'effacer le refoulement originaire. Ainsi élève-t-il le sujet de l'inconscient à la dignité du cogito.”

6. Lacan, J. (2001[1966]). *Réponses à des étudiants en philosophie*. In: *Autres écrits*, Paris, Seuil, 203-211.

studenten en vier antwoorden van Lacan. Ik zal enkel ingaan op het eerste deeltje getiteld *Conscience et sujet* niet zonder terloops even aan te stippen dat het in het tweede deeltje *Psychanalyse et société* van diezelfde tekst is dat we de vaak aangehaalde uitspraak in verband met de ironie van de schizofreen terugvinden. De sociale functie van de geestesziekte, zo stelt Lacan daar, dat is de ironie.⁷ De titel *conscience et sujet* herneemt de twee termen die centraal staan in de vraag van de studenten en laten we maar zeggen in de filosofie. In zijn antwoord zal Lacan daar tegenover de twee termen onbewuste en subject stellen.

In hun vraag verwijzen de studenten naar een uitspraak van Lacan waarin hij het heeft over de zinsbegoocheling (*mirage*) die het gevolg is van de verwarring tussen bewustzijn en subject, een zinsbegoocheling die de psychoanalyse aan de kaak stelt. De filosofie daarentegen, zo herinneren ze, heeft het over het bewustzijn, of het dat bewustzijn dan verder benadert via het cartesiaanse cogito, het transcendentaal bewustzijn, het hegeliaans zelfbewustzijn, het husserliaans apodictisch cogito of het sartriaans prereflexief cogito. Drie vragen zullen ze vandaaruit voorleggen aan Lacan: 1. hoe legt de psychoanalyse rekenschap af van de miskennis die bij het subject tot stand komt waar dat zich identificeert met dat bewustzijn? 2. Wat is het bewustzijn voor een psychoanalyticus? 3. Is het mogelijk iemand uit zijn bewustzijn te helpen? Is het subject van het bewustzijn niet tot dat bewustzijn veroordeeld?⁸

Coïncidence en refente

Lacan zal de studenten meteen corrigeren - de wijze waarop ze de vraag stellen getuigt van een verkeerde lectuur van een passage in zijn tekst over Maurice Merleau-Ponty - om vervolgens op elk van de drie punten in te gaan. Als het inderdaad zo is dat subject en bewustzijn op een bepaald punt van de cartesiaanse discipline samenvallen, dan is het precies vanaf dat punt

van samenvallen voor zover dat gevat wordt via de reflectie, het denken, dat hij de plaats wil aangeven waarlangs de psychoanalytische ervaring tot stand komt.⁹ Tegenover de *coïncidence* van Descartes en van de filosofie, zal Lacan de *refente* stellen, de freudiaanse *Spaltung*, term waarmee Freud de dubbele houding tegenover de castratieangst aanduidt, die dubbele houding tegenover de castratieangst is het prototype van de *refente*.¹⁰ Die *refente*, die *Spaltung*, is principieel en legt de eerste laag, het is de eerste aanzet (*jet* in het Frans) van de oerverdringing.¹¹ Verwijzend naar het cartesiaanse cogito *je pense donc je suis* vestigt Lacan intussen de aandacht op de temporaliteit. Het 'je' dat denkt en het 'je' dat is, valt niet samen in de tijd. Het subject van het denken blijkt op die manier het 'resultaat' van een 'chute'. Iets valt, vervalt, valt af.¹²

Ik kan hier meteen terug even verwijzen naar de les van 11 maart 2009 waar Miller het heeft over de *chute* en de rol daarvan in verband met de overdracht. Anders dan de filosofie stelt, is het denken niet autonoom, maar het hangt af van een verlies, meer bepaald het verlies van een object. En het is slechts in de mate dat de analyticus een object representeert dat een verlies complementeert, een verlies dat aanwezig is in het subject dat spreekt, dat we het gegeven van de 'hechting', van de overdracht, kunnen begrijpen: a op -phi: spreken zelf veronderstelt de moord op het ding, het spreken 'mist' de referentie; het is metonymisch, het draagt het verlangen mee en daarmee het tekort; dat tekort wordt gecompenseerd door het object dat de analyticus representeert. Zonder breuk in de stap van zijn naar denken, zonder verlies van object, zonder temporaliteit, geen overdracht.

Béance, act en énonciation

Lacan vervolgt: het *donc* vormt de inaugurale splitsing, de verdeling van het 'ik ben' van de existentie van het 'ik ben' van de zin. Hij herschrijft de cartesiaanse formule als 'Ik denk: Ik

7. "quand vous aurez la pratique du schizophrène, vous saurez l'ironie qui l'arme, portant à la racine de toute relation sociale (...)." *Ibid.*, 209.

8. "Vous avez parlé du mirage engendré par la confusion de la conscience et du sujet, mirage que l'expérience psychanalytique dénonce. Or la philosophie parle de conscience (cogito cartésien, conscience transcendantale, conscience de soi hégélienne, cogito apodictique de Husserl, cogito pré-réflexif de Sartre ...); comment l'expérience psychanalytique rend-elle compte de la méconnaissance engendrée chez un sujet par le fait de s'identifier à sa conscience? Qu'est-ce que la conscience pour un psychanalyste? Est-il possible de faire «sortir» quelqu'un de sa conscience? Le sujet d'une conscience n'est-il pas condamné à elle?" *Ibid.*, 203.

9. "En un point éminent de l'ascèse cartésienne, (...) conscience et sujet coïncident. (...) C'est au contraire de ce moment de coïncidence lui-même en tant qu'il est saisi par la réflexion, que j'entends marquer la place par où l'expérience psychanalytique fait son entrée." *Ibid.*, 203.

10. Cf. ook Jacques-Alain Miller in *Journal extime* n° 22 : <http://www.lacanquotidien.fr/blog/wp-content/uploads/2017/05/LQ-690.pdf>

11. "Cette refente, c'est proprement ce dont la psychanalyse nous donne l'expérience quotidienne. J'ai l'angoisse de la castration en même temps que je la tiens pour impossible. Tel est l'exemple cru dont Freud illustre cette refente, reproduite à tous les niveaux de la structure subjective. Je dis qu'on doit la tenir pour principielle et comme le premier jet du refoulement originel." *Ibid.*, p. 204.

12. "A seulement être tenu dans le temps, ce sujet du «je pense» révèle ce qu'il est: l'être d'une chute." *Ibid.*, 204.

ben.¹³ Het ik dat zijn zijn vat via de gedachte te zijn is niet hetzelfde als het ik dat is. Al die vormen van bewustzijn die aan die filosofische brochette gespietst worden (zie de vraag van de studenten) hebben als enige functie om die *béance*, de kloof van het subject te dichten, dichting waarvan de inzet is van de waarheid achter slot en grendel te steken. Dat is wat de analyse stelt. Zodra Freud het onbewustzijn (*l'inconscience*) op de scène plaatst en dat spreekrecht geeft, stelt zich dan ook de vraag van de initiële fout, de oerfout, het foute vertrekpunt, in de filosofie.¹⁴ Freud heeft de vraag van de initiële fout opgeroepen, Lacan herneemt die, zo stelt hij zelf; want het verbreken van het zegel dat de *béance* moet afdekken blijkt zo te duchten dat de psychoanalytici als enige zorg lijken te hebben gehad van dat te herstellen. Weer achter slot en grendel, dat onbewuste, die *béance*! Het spreekrecht van het onbewuste hangt samen met zijn talige structuur en, zo antwoordt Lacan de studenten, “ik had de magistrale weerklank die Freud dit gegeven geeft, kunnen uitleggen als jullie vraag niet vertrokken was van bewustzijn en subject maar van onbewuste en subject.” Ik had daar dan nog kunnen aan toevoegen dat dit onbewuste spreekrecht geven een act veronderstelt. Elke installatie van een recht vraagt om een act, het kan nooit louter steunen op een weten, op logisch redeneren, op een cartesiaans *donc*; de act staat lijnrecht tegenover het *donc*, het is geen gevolgtrekking, het is geen kwestie van louter redeneren.

Aan het gegeven van de act, verbindt Lacan het gegeven van de énonciation. Hij wijst er de studenten op dat ze hem weliswaar stellingen in de mond leggen maar geheel voorbijgaan aan de vraag van waaruit hij spreekt. Weet dat de plaats van het uitspreken essentieel is en niet zomaar weggelaten kan worden uit een uit-

spraak, stelt hij.¹⁵

Ik zet even een aantal elementen op een rijtje: *refente (Spaltung)*, *chute*, *refoulement originel*, *temps*, act, énonciation, onbewuste als *béance*. Ze vatten min of meer het antwoord op de eerste vraag van de studenten samen. Het antwoord op de tweede vraag sla ik over, om meteen stil te staan bij dat op de derde vraag.

Veroordeeld tot het bewustzijn, veroordeeld tot het lichaam

Is het mogelijk iemand uit zijn bewustzijn te helpen? Een eerste antwoord op de vraag is een vertaling ervan. Is het de taak van de psychoanalyse om aan filosofen de filosofische fout uit te leggen? Neen dus, stelt Lacan. Wat ik onderwijs richt zich niet in eerste instantie tot filosofen, de psychoanalyse heeft allermint de bedoeling om aan filosofen de filosofische fout uit te leggen, alsof die zich daar bewust van zouden moeten worden, alsof ze de filosofie inzicht zou moeten bijbrengen. Dat zou ook niet kunnen, want denken dat zoiets zou kunnen is precies de filosofische fout zelf.¹⁶ Onmogelijk om binnen een filosofisch perspectief uit te leggen wat er aan dat perspectief schort. De psychoanalyse impliceert juist een breuk met dat perspectief zelf, impliceert juist spreekrecht geven aan wat er geen plaats in heeft.

Een tweede antwoord zal Lacan geven door te stellen dat het probleem van het filosofisch ‘subject’ niet zozeer is dat het subject zich daar ten onrechte met zijn bewustzijn zou identificeren, maar dat het vandaaruit geen toegang heeft tot de topologie die speelt in die identificatie. Het subject is niet veroordeeld tot het bewustzijn waar het ‘uit geholpen zou moeten worden’, het subject is veroordeeld tot zijn lichaam dat op heel wat manieren weerstand biedt aan de deling.¹⁷ Onbewuste en sprekend lichaam. Het zijn de twee termen die Lacan in het artikel uit 1966 in zijn benadering van het

13. Voor Lacan definieert het cartesiaanse cogito niet het subject van het bewustzijn, maar het subject van het onbewuste. “Lacan a longtemps médité le Cogito, l’a retourné dans tous les sens, ou s’est retourné dans tous les sens sur lui comme la princesse au petit pois, jusqu’à conclure qu’il n’était pas ce que pensait un vain peuple, celui des philosophes, à savoir le fondement de la conscience, mais son envers, et bien plutôt le ressort de ce que Freud a nommé Das Unbewusste. Pour Descartes, la pensée fait exception, d’être la seule de mes actions dont je puisse être métaphysiquement certain, si bien qu’il m’est loisible de conclure de la pensée à l’existence, du « je pense » au « je suis ». Il n’en est rien selon Lacan, pour qui deux « je suis » sont à distinguer: le « je suis » d’existence et le « je suis » de sens ou de pensée. D’où le Cogito réécrit : « Je suis pensant: Donc je suis ». J.-A. Miller in *Journal extime* n° 22 : <http://www.lacanquotidien.fr/blog/wp-content/uploads/2017/05/LQ-690.pdf>

14. Lacan, J. (2001[1966]). *O.c.*, 204 : “C’est pourquoi la question d’une erreur initiale dans la philosophie s’impose, dès que Freud a produit l’inconscience sur la scène qu’il lui assigne (“l’autre scène”, l’appelle-t-il) et qu’il lui rend le droit à la parole.”

15. “Car il est remarquable que vous me posiez des questions sans autrement vous inquiéter d’où je suis fondé à soutenir les positions que vous me prêtez plus ou moins exactes. La place de l’énonciation est essentielle à ne pas élider de tout énoncé, sachez-le.” *Ibid.*, 204-205.

Het roept natuurlijk meteen de vraag op die Lacan aan het begin van het elfde seminarie stelt : ‘en quoi suis-je autorisé?’

16. « La psychanalyse n’a pas à rendre compte à la philosophie de l’erreur philosophique, comme si la philosophie à partir de là devait « s’en rendre compte ». Il ne peut rien y avoir de tel, puisque de se l’imaginer, c’est précisément l’erreur philosophique elle-même. » *Ibid.*, p. 205.

17. « Ce n’est pas à sa conscience que le sujet est condamné, c’est à son corps qui résiste de bien des façons à réaliser la division du sujet. » *Ibid.*, p. 206.

subject van de psychoanalyse op de voorgrond schuift.

Automatisme en cause

Lacan zelf formuleert het ook nog eens zeer mooi in een korte tekst uit dezelfde periode, de *Compte-rendu du séminaire 1964-1965, Problèmes cruciaux pour la psychanalyse* (5 april 1966): “*D’emblée Freud affirme que toute conception d’un recès de la conscience vers l’obscur, le potentiel, voire l’automatisme, est inadéquate à rendre compte de ces effets. Voilà qui n’est rappelé que pour écarter toute « philosophie » de l’emploi que nous avons fait cette année du cogito, légitime, croyons-nous, de ce que le cogito ne fonde pas la conscience, mais justement cette refente du sujet. Il suffit de l’écrire : Je suis pensant : « donc je suis », et de constater que cette énonciation, obtenue d’une ascèse, refend l’être, lequel, de ses deux bouts, ne se conjoint qu’à manifester la torsion qu’il a subie dans son nœud.*”¹⁸

Geen *coïncidence*, maar *refente*: kloof tussen het ‘je’ van *je suis* en het ‘je’ van *je pense*, kloof tussen *énoncé* en *énonciation*. Wat het onbewuste betreft : geen automatisme, maar *cause*, dat is de term die Lacan in het elfde Seminarie naar voor zal schuiven. *Cause* en *béance* gaan samen: “*il n’y a de cause que de ce qui cloche*”.¹⁹ In het onbewuste gaat het altijd over *achoppement* (struikeling), *défaillance* (tekortkoming), *fêlure* (barst).²⁰

Coïto ergo sum

Om deze misschien wat zware materie op een luchtige manier af te sluiten, even een sprong naar de psychopathologie van het alledaagse leven, psychopathologie die getuigt van de discontinuïteit (*achoppement, défaillance, fêlure*) waarin Freud het onbewuste op het spoor komt, onbewuste dat voor Lacan in wezen een *béance*, een kloof is. Psychopathologie die voor de gelegenheid de vorm aanneemt van een verspreking die niet kon ontbreken in de lessen over de psychoanalyse waarin de studenten van de tweede kandidatuur kennismaakten met het onbewuste.

Met een verspreking op het examen had een ongelukkige studente die er voor de rest helemaal niets van gebakken had, zich inderdaad meteen wel een plaats in de cursus veroverd. Ondervraagd over de theorie van Descartes had

ze met grote stelligheid geponereerd: “*Coïto ergo sum.*” Zo’n verspreking, die was de prof niet ontgaan, die had hij wel weten te smaken. Maar ze had er nu eenmaal niets van gebakken en die verspreking volstond dan ook niet om haar een voldoende te geven. En dus wachtte haar een tweede zittijd. Waarop ze verscheen om droogweg mee te delen: “Professor, ik kom enkel pro forma naar het examen, ik zal mijn studies stoppen, ik ga trouwen.” De verspreking, zo luidde het dan, had haar onbewust verlangen gereveleerd.

Die interpretatie is misschien niet fout, maar hoe dan ook wel erg kort door de bocht. Het onbewuste is geen klaarliggend weten, geen geheime boodschap. Het onbewuste krijgt vorm rond een gat, een kloof. Die kloof, dat gat, heeft te maken met wat Lacan de weerstand van het lichaam noemt, waar het subject toe veroordeeld is. De term verlangen volstaat niet om die weerstand van het lichaam aan te duiden. Met die weerstand van het lichaam hangt de onmogelijkheid samen voor het spreekwezen om de seksuele verhouding te schrijven, onmogelijkheid die door het verlangen, inclusief het verlangen te trouwen wordt afgedekt. Veel fundamenteeler dan van een onbewust verlangen, getuigt de verspreking *coïto ergo sum* dan ook van de onmogelijke verhouding tussen lichaam en onbewuste en daar moet elk spreekwezen zijn eigen singulier antwoord op weten te vinden via een of ander sinthomatisch arrangement.

18. Lacan, J. (2001). *Problèmes cruciaux pour la psychanalyse. Compte rendu du Séminaire 1965-1966, Autres écrits*, Paris, Seuil, 199.

19. Lacan, J. (1973 [1964]). *Le Séminaire Livre XI. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, Paris, Seuil, 25.

20. *Ibid.*, 27.

LE FANTASME EST UN AMBOCEPTEUR ¹

Tim Miserez ²

Miller³ zegt dat Lacan in de theorie van Freud arriveert met een invité, een genodigde, met name de linguïstiek. Lacan verwacht bij Freud een theorie van de zin te vinden. Lacan verbindt de notie van het spreken met de notie van de taal wanneer hij stelt dat het onbewuste is gestructureerd als een taal. Deze stukken, de structuur van de taal en de structuur van het spreken, verweeft hij tot een unieke structuur in de eerste verdieping van de graphe. Hij koppelt, verbindt de twee structuren, zegt Miller, door in het schema van après-coup enerzijds de structuur van de taal en het subject, verdeeld door zijn uitwisseling met de taal, te situeren. Echter, dit conceptueel koppel doen inwerken op de theorie van Freud, zegt Miller, resulteert in een coupure. Coupure, waarvan men kan zeggen dat ze reeds bij Freud zelf aanwezig was: met name de orde van de drift, het libido, het *ça*.

Een coupure, een breuk, die men voor Lacan reeds opmerkte in de theorie van Freud. Volgens Miller verkoos het gros van de analytici na Freud diens tweede topiek boven de eerste. Lacan echter, ging verder en verkiest om vanuit de eerste topiek, die van de het spreken en de taal, de tweede te herdenken, te hervertalen in termen van de eerste. Lacan beoogt dus het herdenken van de theorie van de driften vanuit de ontcijfering van het onbewuste.

Hij geeft aan zijn graphe een tweede verdieping, verdieping van de drift, conform aan de dynamiek die hij aan zijn onderwijs geeft. “*La vérité*, zegt Miller, *c’est qu’il ya un premier niveau qui est la chaîne signifiante, la chaîne signifiante de la parole (...) et il y a un autre ordre, celui de la jouissance, que Lacan conçoit comme pulsion-chaine signifiante*”.⁴ Op die manier vormt Lacan de splitsing, de coupure, de breuk, om tot een dynamiek.

1. Bijdrage voor het Onderzoeksatelier *Zorgvuldigheidskwesties in de psychoanalyse* in de *Kring voor psychoanalyse van de NLS*, Gent, 13 mei 2017.

2. Klinisch Psycholoog, werkzaam in MFC Meetjesland en privépraktijk tim.miserez@gmail.com

3. Miller, J.-A. (2008-2009). *L’orientation lacanienne. Choses de finesse en psychanalyse*, enseignement prononcé dans le cadre du département de l’université Paris VIII. Cours du 11 mars 2009. Niet gepubliceerd.

4. *Ibid.*

Bovendien zal Lacan volgens Miller in 1962 – Kant avec Sade – het fantasma een plaats geven tussen deze twee niveaus, als een punt waaraan deze twee niveaus vasthangen. Lacan kiest het concept fantasma uit de theorie van Freud als de uitgekozen plaats waar taal en genot kruisen. “*Le fantasme est un ambocepteur*”, zegt Miller, het capteert iets van beide zijden. Miller geeft het fantasma eventjes het statuut van vijfde fundamentele concept van de psychoanalyse, om er onmiddellijk aan toe te voegen dat Lacan dit privilege op het einde van zijn onderwijs ruïneerde door van het fantasma een symptoom te maken.

Reeds bij Freud vormde het fantasma een verbinding tussen taal en genot: het is in de eerste plaats een zin – zoals *een kind wordt geslagen* – maar tevens een scène, een representatie en terzelfdertijd is het een voorwaarde van het genot. Symbolische, Imaginaire en Reële zitten er dus bij Freud al alle drie in vervat, verknoopt als het ware.

Lacan verbindt hiermee de eerste en de tweede topiek van Freuds theorie: hij toont dat het kleinste Freudiaanse symptoom waarvan het subject getuigt, een plaats is waar de betekenaar en het genot verenigd zijn, verbonden zijn. Miller voegt er nog aan toe dat alles formaties van het onbewuste een verbinding van betekenaar en genot in zich dragen.

Het amboceptisch karakter van het fantasma wordt verder gereflecteerd in de formule van het fantasma zelf: Sujet barré – Ruit – object kleine *a*. Lacan verenigt er twee duidelijk onderscheiden dimensies mee: het subject onderworpen aan de betekenaar, aan de taal en de basis van genot van elke formatie. Over de schrijfwijze van deze formule, zegt Miller overigens ook nog dat ze toont dat object *a* wordt ingeschreven als completering van het subject.

De les gaat verder met een terugkeer: in het begin van zijn onderwijs, gaf Lacan niet dit gewicht aan het symptoom. Het ging hem er om dat het symptoom, net als bij Freud, diende ontcijferd te worden. De interpretatie stond op het voorplan, zegt Miller en Lacan klasseerde het symptoom onder de formaties van het onbewuste. Wat de formaties echter negeren, zo stelt Miller, is de basis van genot van het symptoom. Deze basis, die Lacan heeft aangetoond via zijn object kleine *a*. De formule van het fantasma wordt dan, volgens Miller, de correcte formule voor alle formaties van het onbewuste: alle formaties zijn gedaantes van de

verbinding betekenaar-genot.

Dus heeft object *a* ertoe geleid dat er een – in de woorden van Miller – “*capsule de jouissance*” is verschenen, die verblijft in het fantasma, in het spreken. “*Le jouir est dans le dire*”, het genot is immanent.

Om deze reden zal Lacan het neologisme van het *Sinthoom* uitvinden: om te tonen dat het niet meer over een symptoom-formatie van het onbewuste gaat, maar dat het gaat over het geheel van formaties van het onbewuste en bovendien dat hun libidineuze basis, hun basis van genot is geïmpliceerd.

Dit heeft verregaande implicaties voor het einde van een analyse en voor de interpretatie.

Laat ik beginnen met iets over de interpretatie te zeggen. Miller zegt dat de interpretatie in het subject zijn ik-weet-het-niet viseert. Wanneer men weet, valt er namelijk niets te interpreteren. Een interpretatie is er om te *faire voire*, een subject te doen zien. Om het subject toe te laten het *ça* te zien; Lacan zegt dat de interpretatie object kleine *a* viseert. Miller zegt: het *ça* viseren.

Dit staat in grote tegenstelling tot de psychotherapie, waar men een therapeutisch contract afsluit met de patiënt. Hierbij komt men niet alleen de tijdsduur overeen, maar men belooft als het ware dat men het symptoom zal doen verdwijnen als men de behandeling maar vervolmaakt. De patiënt wordt deskundig over zijn symptoom, hij weet het, net als de therapeut trouwens. Miller stelt dat het symptoom zich dus goed heeft te gedragen, gevangen tussen twee contractueel verbonden ik-weet-het's.

De psychoanalyticus is er net op gericht het niet-weten te provoceren, door middel van de interpretatie.

In *De tegendraadse interpretatie* (1996) stelt Miller het volgende:

“Wat Lacan met de naam object kleine a aangeduid heeft, is aldus de ultieme afval van een grandioze onderneming om het genot te integreren in de structuur van de taal (...). Vanaf dan zal de interpretatie nooit meer zijn wat ze was. Het tijdperk van de interpretatie, het tijdperk waarin Freud het universele discours via de interpretatie onderuit haalde, is afgesloten.

Freud begon met de droom (...). Hij ging verder met het symptoom, naar model van de droom als een te ontcijferen boodschap. Op zijn weg was hij al de negatieve therapeutische reactie, het masochisme en

het fantasma tegengekomen.

Wat Lacan nog altijd ‘interpretatie’ noemt, is niet meer die interpretatie, al was het maar omdat ze zich niet meer voegt naar het symptoom, maar wel naar het fantasma. (...)

Het fantasma is een zin die genoten wordt, een gecijferde boodschap waarin genot schuilgaat. Het symptoom moet vanuit het fantasma gedacht worden; dat is wat Lacan het ‘sinthoom’ noemt.

Een praktijk die in het subject het sinthoom viseert, interpreteert niet meegaand met het onbewuste.”

Op het einde van die tekst lezen we het volgende:

“Wat wij ‘interpretatie’ blijven noemen, ondanks het feit dat de analytische praktijk steeds meer postinterpretatief is, openbaart zeer zeker, maar wat? – wat anders dan een niet weg te werken opaakheid in de relatie van het subject tot detail. Precies daarom is de interpretatie – deze postinterpretatie – (...) geen interpunctie meer.

De interpunctie maakt deel uit van het betekenis-systeem; ze is altijd semantisch; ze brengt steeds een capitonnagepunt tot stand. Daarom neemt de postinterpretatieve praktijk als oriëntatiepunt niet de interpunctie, maar de coupure.

(...)

Ofwel is de sessie een semantische eenheid waar de S2 een interpunctie aanbrengt in de uitwerking. Ofwel is de analytische sessie een a-semantische eenheid die het subject terugbrengt naar de opaakheid van zijn genot. (...) Tegenover de weg van de uitwerking plaats ik dus de weg van de perplexiteit. (...) De eigenlijke interpretatie werkt tegen het onbewuste in.”⁵

Of zoals ik afgelopen zaterdag⁶ leerde: een interpretatie *hors-sens* dus, waarmee men het subject poogt terug te voeren naar zijn elementaire betekenaars, naar een S1 niet verbonden met S2, waar de betekenissen nog niet gevormd zijn. Het lot dat het subject van zijn toevalligheden maakt, ongedaan maken; of nog, men viseert de woorden die gekwetst hebben. *Défaire par la parole ce qui c'est fait par la parole.*

Terug naar les XI⁷ en naar het: Plots is er geen sprake meer van het opheffen van het symptoom, want het sinthoom verschijnt als een positiviteit, die bovendien het freudiaanse ontcijferen zijn waarde doet verliezen. Volgens Miller moeten we anders leren redeneren dan in termen van een tekort, van ‘een min’, en uitgaan van een positiviteit van het genot. Het

5. Miller, J.-A. (2010 [1996]). De tegendraadse interpretatie. In: *iNWIT* 6, 37-48.

6. PPaK 6 mei 2017, theoretisch seminarie.

7. Miller, J.-A. (2008-2009). O.c. Les van 11 maart 2009.

doel van de analyse is dat het verminderen van het ongemak dat dit genot veroorzaakt en het plezier waartoe het neigt, te vergroten. Meer en minder dus, kwantitatieve termen en niet meer een tekort.

Lacan benoemt het als een genoegdoening die het einde van de analyse markeert. Geen nieuwe mens die wordt geboren, geen beloofde land, maar comfortabeler zijn in zijn miserie. *Savoir y faire avec* dus, opdat het sinthoom je plezier begint te doen.

Een veel gematigder stelling dan een traversering van het fantasma, waarvan geen sprake meer is. Met het fantasma als ambocepteur, verschijnt iets naast de traversering, men kan tevergeefs naar het causale object blijven zoeken omdat daar de verhouding tot het genot als een inzicht is opgevat, ontworpen is op het model van de verhouding tot de waarheid. Miller zal de volgende les aanvatten met de stelling: Er is geen waarheid van het genot.

Op het einde van les XII komt Miller nog eens terug op het sinthoom en de traversering, maar nog stilliger: Het sinthoom, als het functioneert, is niet vatbaar voor traversering of opheffing. Het is wel vatbaar voor een *re-engineering*, een herconfiguratie.

Miller sluit deze les af met een les over bescheidenheid.

*“Het is niet de nieuwe mens, niet de nieuwe geboorte, niet het beloofde land – het sinthoom heeft geen beloofde land. Il y a simplement un aller plutôt mieux. Wanneer het u wat minder kost, dan is het reeds genoeg.”*⁸

8. Miller, J.-A. (2008-2009). O.c. Les van 18 maart 2009.

'CHOSSES DE FINESSE', HOOFDSTUK X¹

Joost Demuynck²

Het negende hoofdstuk eindigt met een soort conclusie die Jacques-Alain Miller over het onderwijs van Lacan maakt.³ Het eerste, het klassieke onderwijs, wordt gekenmerkt door een manie, het enthousiasme van de almacht van het symbolische; en eindigt in een soort van depressie, van de traagheid, de herhaling enz. Met andere woorden het begint met de manie en het eindigt in een depressie.

Kunnen we dit niet vergelijken met wat Freud zei. Het begin van een analyse, dit zijn de wittebroodsweken en hij eindigt met zijn artikel over de 'Eindige en oneindige analyse'? Daarin stoot hij op de rots van de castratie wat de man betreft en wat de vrouw betreft rest er de penisnijd. Geen van beide de posities is benijdenswaardig ...

Dit zijn woorden, nl. het begint bij de manie en eindigt bij de depressie, die Miller aan Lacan richt ook al antwoordt deze niet meer met een levendige stem, het is een conversatie die Miller in zijn onderwijs steevast met hem voert.

Deze lijn spint zich in dit tiende hoofdstuk⁴ verder uit en Miller vat deze samen met twee formules:

S	R
—	—
R	S

Reële waarde versus reële effecten

Een kleine uitweiding van Miller gaat over het zich tegenspreken, de inconsistentie. Dit kan

1. Bijdrage voor het Onderzoeksatelier *Zorgvuldigheidskwesties in de psychoanalyse* in de *Kring voor psychoanalyse van de NLS*, Gent, 13 mei 2017.

2. Analyticus met praktijk (AP), lid van de *New Lacanian School*, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* en van de *World Association of Psychoanalysis*. Klinisch psycholoog. joost.demuynck@telenet.be

3. Miller, J.-A. (niet gepubliceerd [2008-2009]). *L'orientation lacanienne. Choses de finesse en psychanalyse*, enseignement prononcé dans le cadre du département de l'université Paris VIII. Cours du 4 mars 2009.

4. *Ibid.* Cours du 11 mars 2009.

maar wanneer men een uitspraak mag doen in een context die de tegenspraak duldt, wat niet het geval is wanneer men met een instituut te maken heeft zoals het huwelijk, de kerk, ... Met andere woorden bij dit laatste is het een spreken voor echt. Tegengesteld hieraan is het spreken voor de schijn, wat men de *mômerie* (vijnzerij, schijnvertoning) noemt. De *mômerie* is de ironische naam waarmee men de actie van de *semblants* aanduidt en wanneer men niet ironisch wil zijn, heet dit het respect voor het vormelijke, een constructie (montage), een samenstelling van symbolische en imaginaire elementen.

Wat de kerk betreft wijst hij op het sacrament dat een reële waarde heeft (*valeur de réel*). Dit wil zeggen dat het discours op zo'n manier is geconstrueerd dat het een reël karakter toekent aan de effecten die aan deze constructie (*montage*) van *semblants* worden verondersteld.

Montage (constructie, assemblage, samenstelling) is een begrip dat doorheen het tiende hoofdstuk herhaaldelijk zal opduiken.

Maar in een analyse gaat het niet om een reële waarde maar om het reële zelf, reële effecten wat iets anders is. Vandaar dat Lacan een discours op het oog heeft dat geen *semblant* is. Hierbij verwijst Miller naar de wetenschappen.

Er is een wetenschappelijk discours dat een ethiek zou moeten hebben, instellingen heeft om de resultaten te verifiëren en nu zelfs om te controleren. En dit blijkt hard nodig te zijn.

In Nederland (2011) was er het geval van Diederik Stapel die na een carrière aan de universiteiten van Michigan, Chicago, Amsterdam, Groningen waar hij hoogleraar was in de cognitieve sociale psychologie en zijn loopbaan eindigde aan de universiteit van Tilburg als hoogleraar en decaan. Hij publiceerde 130 artikelen in wetenschappelijke nationale en internationale tijdschriften zoals *Science* en 24 hoofdstukken in verschillende boeken. Na onderzoek bleek dat er met minstens 55 van de 130 artikelen gefraudeerd was met de cijfers of sprake was van fictieve onderzoeken en dat met 10 van de 24 hoofdstukken eveneens gefraudeerd was. Bovendien waren er nog eens 10 artikelen waarop een sterk vermoeden van fraude rustte. In China geven 33% van de 6000 anoniem onderzochte wetenschappers toe zich te bezondigen aan kopiëren en verzinnen van wetenschappelijke onderzoeksdata. Uit een recent onderzoek blijkt dat bijna 100% van de onderzoekers in de USA data weglaat en/of selectief rapporteert; er

zijn volgens Gerrit Storms van de KUL geen redenen om aan te nemen dat dit in Vlaanderen of België anders zou zijn. Uit een recent onderzoek in EOS (2013) blijkt dat in Vlaanderen één op de twaalf medische onderzoekers al een of meerdere keren met gegevens knoeit; de helft van hen ziet overigens zulke wanpraktijken om zich heen gebeuren en grijpt niet in. In Nederland zou één op de tien psychologen de onderzoeksdata vervalsen⁵. Tot slot, een Belgisch toxicologisch wetenschapper Mark Martens is betrokken bij de manipulatie van wetenschappelijk onderzoek ten bate van Monsanto, de producent van glyfosfaat verkocht onder de naam RoundUp.

Tegenover dit wetenschappelijk discours zijn er constructies die wel reële effecten hebben: een aantal berekeningen, een aantal constructies van wiskundige semblants ...

Het voorbeeld dat Lacan daarvan geeft is de Spoetnik. De wens van Lacan is dat de psychoanalyse de kracht heeft om iets nieuws in het reële in te schrijven. Hij wou dat de *passé* geen sacrament was, terwijl alles erop wijst. Het is een benoeming van een speciaal soort analyticus, er zijn voorgeschreven regels: passeurs die bekwaam zijn om zijn boodschap aan een jury over te brengen. Een jury die ook aan een aantal normen moeten voldoen, dit alles in het kader van een instituut. En voor de benoeming is er een meerderheid nodig, enz. Er is een hele schijnvertoning (*mômerie*) die geregeld is en waarvan de regels altijd kunnen veranderen, die iemand tot een titel verheft naar de voorgeschreven vormen.

Maar voor Lacan ging het veeleer om een evenement uit de analyse van een subject te sanctioneren waarbij er voor een subject iets nieuws in het reële of iets nieuws in zijn verhouding tot het reële is, een *passé* die geen schijnvertoning zou zijn.

Over de evolutie van de zin naar het reële

Er is in het begin van zijn onderwijs een absolute dominantie van het symbolische over het reële en hij sluit het zelfs uit. Maar in zijn *Séminaire VII* komt Lacan op het reële terug. Hij tekent dit uit in zijn graaf.

De onderste lijn is deze van de énoncé en de bovenste van de drift, die het reële vertegenwoordigt, maar die hij opvat als een betekenaren

ketting. Deze laatste is gearticuleerd in organische begrippen zoals het orale, anale enz. Freud had nochtans gesproken over de stilte van de driften, wat een tegenwerping zou kunnen zijn. Lacan lost dit op door te stellen dat het subject des te verder van het spreken is verwijderd in de mate dat hij spreekt. Een formule die hij in *l'Étourdit* zal parafraseren als: "qu'on dise reste oublié derrière ce qui se dit dans ce qui s'entend."⁶ Deze beweging (van het uitgesproken en de drift als een betekenarenketting) culmineert in de doctrine van de *passé* die hij uitwerkt in *Séminaire XIV* en *XV* met daartussen "Proposition sur le psychanalyste de l'École". Dit is het hoogtepunt van de eerste beweging van zijn onderwijs en ook het keerpunt. Net zoals bij Freud 1920 een keerpunt was met het *Jenzeit*s en zijn artikel 'het Ego en het Es'. Waarbij hij de herhaling ontmoet, de functie van de genieting die de ontcijfering van het onbewuste en haar daadkracht in vraag stelt. Er is de *désintrication* (ontwarring) tussen de techniek van de ontcijfering van het onbewuste en de driftenleer. Deze ontwarring was de voorwaarde voor zijn eigen elan: de psychoanalyse herdenken vanuit de ontcijfering van het onbewuste en er een theorie van de driften uit afleiden waarbij de driften aangepast werden aan de talige structuur van het onbewuste. Dit is een belangrijke tussenstap op weg naar het reële.

Het manisch aspect – het enthousiasme - heeft te maken met de almacht van de zin en de macht over de driften. Daartegenover formuleert hij in 1979 dat de genieting eigen aan het symptoom ondoorgrondelijk is, duister blijft door de zin uit te sluiten⁷. De macht van de zin vervalt omdat deze geen vat heeft op de ondoorgrondelijkheid, de duisternis van de genieting.

Op weg naar het sinthoom

De herintroductie van de zin gebeurt zoals gezegd in *Séminaire VII* via *Das Ding* wat voor Lacan later de genieting zal zijn. Maar Lacan maakt van het Es een andere naam voor het onbewuste, het is het onbewuste van de drift. En deze genieting maakt hij hanteerbaar via het object *a*. Zijn uitvinding. Hiermee vat hij de drift op als een betekenarenketting. De betekenarenketting krijgt een tweeledig gevolg: enerzijds een effect van zin en anderzijds een productie van genieting. Van hieruit concentreert Lacan onze aandacht op het fantasma, dat

6. Lacan, J. (2001 [1973]). *L'étourdit*. In: *Autres Écrits*, Seuil, Paris, 449.

7. Lacan, J. (2001 [1979]). *Joyce le symptôme*. In: *Autres Écrits*, Seuil, Paris, 570.

5. De Volkskrant, 22 februari 2012.

de optelling is van een effect van zin en een product van genieting. Het object *a* in het fantasma is gedomesticeerd omdat het door de betekenaar wordt voortgebracht. De psychoanalyse zou dan een breuk moeten bewerkstelligen tussen het effect van zin en het product van de genieting. Het fantasma is een knoop maar een splitsbare knoop. Het fantasma wordt het huis van *Das Ding*, van de genieting. Naar Heideggers “de taal is het huis van het zijn”.

Het subject verschijnt niet alleen als subject van de betekenaar maar als subject van het fantasma. Het subject zit hoog op zijn fantasma, later zal hij spreken over zijn opstapje (zijn *escabeau*) en de analyse moet hem ervan halen. Zelfs van zijn subject-zijn moet hij gedestitueerd worden. Hier begint de depressieve periode van zijn onderwijs. Het subject wordt een spreekwezen en finaal het sinthoom naar *Joyce, le sinthome*.

Het sinthoom wordt de nieuwe naam voor *Das Ding*, een figuur voor het Es, niet meer als een instantie maar als een constructie (montage). Wat het sinthoom betreft is er geen sprake van een doorsteek, een scheiding, breuk enz. Wat het sinthoom betreft gaat het eerder om een identificatie: ik ben dat, het sinthoom. Het wezen van sinthoom van een subject kan men niet herkennen in een object *a*, maar in een proces, in een herhaling, in een constructie.

Het keerpunt in het onderwijs van Lacan vanaf de passe annuleert de breuk met het fantasma niet, maar isoleert wat overblijft, wat het sinthoom is als apparaat van genieting. Anders gezegd het stuurt de passe naar een overheen van de passe, die dit ondoorgrondelijk, duister apparaat is. Dit heeft te maken met een bevrediging die het einde van een analyse kentekent. Dit is niet het verdwijnen van het sinthoom het is veeleer de verhouding van het subject tot zijn sinthoom dat bevredigend wordt.

Joyce was in staat zich met zijn sinthoom te identificeren, een voorwaarde om er een werk mee te maken, om ermee uit te pakken. We denken hier aan de *escabeau* waarop hij klimt. De betekenaar *performer* doet denken aan het begin van het hoofdstuk *énoncé performatif* (taaldaad). Taaldaad of taalhandeling is een handeling die plaatsvindt omdat men iets zegt met een zeker doel voor ogen. Het is een intentionele handeling waarover John Searle spreekt in zijn boek *Intentionality*.

De passe wordt dus het vraagstuk van hoe om te gaan met het sinthoom. De leugenachtige

waarheid is een weten om te gaan met het sinthoom.

Overheen de breuk van het fantasma – dat zin gaf – rest de wars van zin en dus de uitnodiging om de passe te doen, een zin produceren die het sinthoom aanwijst.

Een keer de doorsteek van het fantasma gedaan is er geen vrijheid van een doorstreept, leeg subject.

Overheen het venster van het fantasma is er de gevangenis van het spreekwezen. Omdat het dupe is van het reële. Dit wil volgens Jacques-Alain Miller zeggen in ‘Het onbewuste en het sprekende lichaam’ dat: “een discours voeren waarin de semblants een reële vatten, een reële waarin men moet geloven zonder zich er aan te hechten, een reële dat geen zin heeft, dat onverschillig is voor de zin, en niets anders kan zijn dan wat het is. Dupe zijn van het reële – wat ik voorsta - is de enig mogelijke luciditeit voor het sprekende lichaam om zich te oriënteren.”⁸ Als we het over de passe hebben dan zou je kunnen stellen, om het met Miller te zeggen, dat daarin duidelijk wordt hoe een waan werd gedirigeerd op een manier dat de debiliteit wijkt voor de duperie van het reële.

Een korte illustratie

Om dit alles nog wat concreter te maken een kleine illustratie hiervan via de getuigenis van de passe van Laurent Dupont: “Telkens wanneer hij afwezig zou zijn, vroeg mijn vader me over mijn moeder en broer te ontfermen – trots en schrik mengden zich tegenover een moeder die zich van de scène kon terugtrekken tot er zelfs willen van te verdwijnen. *Er mij met enthousiasme over ontfermen* was bijgevolg een antwoord tegenover deze ruimte die zich opende, buiten de moeder, en het raadsel van het vrouwelijke liet opduiken. Steunend op de vraag van de vader, bevel en Ideaal, liet het mij toe om datgene wat de vrouwelijke castratie voorstelde op te vullen. Een fantasma van mannelijkheid, omdat het eruit bestaat om het vrouwelijk raadsel en de confrontatie met de castratie op te vullen met het idee *iets te kunnen doen, de moeder te redden, de vader te ondersteunen...*”⁹

8. Miller, J.-A. (2016 [2014]). Het onbewuste en het sprekende lichaam. In: *via Lacan* 1, 58.

9. Dupont, L. (2017). Au-delà du fantasme, l'outrepasse. In: *la Cause du désir* 95, Navarin Éditeur, 146-149.

We hertekenen een korte versie van de graphe du désir:

drift -----> *sacrifice* (blik)
ça crie fils > *c'est ça, du vide*

énoncé -----> *pouvoir,*
faire qq chose,
sauver la mère,
soutenir le père

de blik: “als de blik van de moeder losliet om zich in de afgrond van de passage à l’acte te storten (dit is mijn interpretatie); de blik: wat mijn aankeek was de afwezigheid van de blik op mij, niet meer door de moeder worden bekeken werd de ondraaglijke veronderstelling van een dodelijke genieting die aan het werk was bij de moeder, met het reële van de *passage à l’acte*.”

Traversée du fantasme, de doorsteek van het fantasma gaf hem “een sensatie van leegte, opluchting en zich slecht voelen.”

het einde van de analyse: “ça ne crie pas fils, j’ai trop cru à tout cela.”

De objecten a vallen weg en niets heeft nog zin. Er is een verandering in de manier om met deze nooit ingeschreven genieting om te gaan. Er is singulariteit, het fantasma van de mannelijkheid “ik ben de enige die kan...” verandert in een ervaring van eenzaamheid, vruchtbaar om met het tekort om te gaan en die de dimensie van de uitvinding opent.

L’outrepasse: de positiebepaling gebeurt niet meer via de familieroman maar via de kant van de affecten. Ik ben niet meer betrokken op deze wil tot castratie wat een ja zeggen tot gevolg heeft op het vrouwelijke, wat bij uitstek de positie van de analyticus is.

Het enthousiasme verandert in een zekere levensvreugde. De duistere genieting wordt een walging. Ja zeggen aan het vrouwelijke ontbloot de rest, deze walging voor het lichaam van de Ander, van de moeder maar ook een levend spoor van afschuw voor de vrouwelijke castratie. De walging is het spoor van de afschuw, van smerigheid en van het levendige dat trilt.

HET GENOTTE SPREKEN ¹

Tom De Bois ²

Wat mij bij een eerste lectuur van de les heeft gecapteerd, was wat Miller als keerzijde van het meesterdiscours, als betekenaarsarticulatie met zijn waarheidseffecten, het sinthoom noemt.³

$$dM \begin{array}{|c|c|} \hline S_1 & S_2 \\ \hline s & a \\ \hline \end{array} \Sigma$$

Het is verrassend het Σ onder discourstermen te zien opduiken. J.-A. Miller legt het sinthoom dus *in* het betekenaarsdispositief, en verbindt aldus die singuliere modus van genieten met het spreken zelve.

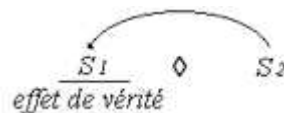
Het is voor mij een echo van wat hij al eerder in het seminarie had aangekondigd, door tegenover de reeks ‘behoefte – vraag – verlangen’ het genot te plaatsen. De vraag naar het verlangen wordt pas mogelijk vanuit het genot, dat er dus aan vooraf gaat. Het singulier genot is het antwoord dat klaarligt op de vraag naar het verlangen.⁴

Dat vind ik hier opnieuw: “*Tout ce qu’on arrive à cerner et à nommer du désir, c’est une jouissance*”.

Om die verhouding tussen discours en sinthoom te onderzoeken, blijf ik, zoals gevraagd, dicht bij de tekst van de les.

1. Over de fictie van de waarheidseffecten

De notie waarheidseffecten brengt met zich mee dat de waarheid intrinsiek leugenachtig is. De waarheid wordt teruggedrongen in een positie van een *effect*, waarvan de oorzaak de betekenaar is, en met name de onderlinge articulatie van de betekenaars $S_1 - S_2$.

Het waarheidseffect wordt ontleend aan het spreken.

Maar waar het symbolische en het reële als dimensies homogeen of gelijkwaardig zijn, zijn ze van aard heterogeen. Het symbolische is een orde; het reële is net de afwezigheid van orde: het reële zijn verspreide, onvolledige elementen.

Ik lees het als een ontdubbeling van het spreken zelf: er is een betekenaarshelling en er is een pulsionele helling. Dat zet iets in perspectief. Met name de vraag ten aanzien *waarvan* de waarheid leugenachtig is. Waarop slaat het fictionele karakter van de taal binnen de psychoanalytische ervaring? Op het feit dat het spreken iets afdekt, dat er – in discourstermen – iets onder de breukstreep verdwijnt.

”L'idée de vérité suppose qu'il y a une superposition du symbolique au réel, que le dit peut recouvrir le fait.”

2. De manische episode van het onderwijs van Lacan: la psychanalyse de fiction

Het onderwijs van Lacan draait net om de reïntroductie van het reële van de pulsie in de analytische ervaring. Miller heeft het over het manisch-depressieve parcours van het onderwijs van Lacan: van het enthousiasme over de almacht van het symbolische naar een bescheidenheid tegenover het reële. Het is alleszins niet dat laatste wat toelaat om in te dommelen.

Lacan definieert het reële in zijn *Rapport de Rome* vanuit het symbolische. Tegenover de noodzakelijkheid van de herhaling, als datgene wat niet stopt zich te schrijven (zoals de seksuele verhouding), komt het reële te staan als *onmogelijk* te schrijven: wat niet stopt zich niet te schrijven.

Het reële als onmogelijke is een beschouwing vanaf het symbolische: er is een blankje, waaraan geen geschreven formule beantwoordt. Het reële is wat zich niet inschrijft, tenzij als negatief. Hier zien we een Lacan die gegrepen is door zijn geloof in de almacht van de symbolische orde. Wat betekent dat? Dat hij het reële eenvoudigweg uit de analytische ervaring heeft gegooid. Het symbolische vormt de dam tegen

1. Herwerkte versie van een bijdrage voor het Onderzoeksatelier *Zorgvuldigheidskwesties in de psychoanalyse in de Kring voor psychoanalyse van de NLS*, Gent, 13 mei 2017.

2. Lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, klinisch psycholoog. tom.debois@skynet.be

3. Miller, J.-A. (2008-2009). *L'orientation lacanienne. Choses de finesse en psychanalyse*, enseignement prononcé dans le cadre du département de l'université Paris VIII. Cours du 11 février 2009. Niet gepubliceerd.

4. Miller, J.-A. (2008-2009). *O.c.* Cours du 26 novembre 2008. Niet gepubliceerd.

de imaginaire woekering; maar het reële staat aan de deur.

Hier werpt Miller een hypothese op, om uit de impasse van een onmogelijk reële te komen: een reële dat ophoudt onmogelijk te zijn, een reële dat ophoudt zich niet te schrijven. J.-A. Miller – en niet Lacan – positioneert het reële hier als *contingent*. Dat verrekent het toeval van de wijze waarop het onbewuste verschijnt.

3. De verhouding van het reële en het onbewuste

Dat is immers ook wat in de kuur gebeurt: een transmutatie van de contingentie tot noodzakelijkheid. “De symbolische orde maakt zich meester van wat niet geordend is en legt dat een ordening op, een continuïteit, een betekenis (*sens*), een intentie, een *dat wil zeggen*.”⁵ Van bij aanvang is die initiële formule van de noodzakelijkheid bij Lacan slechts een constructie. Het is een waarheidsoperatie die zich voltrekt in de analyse, die de waarheid van de contingentie doet verstommen: de waarheidsoperatie die betekenis verleent aan wat voorvalt in het leven, aan datgene waar het subject op botst, is dus een leugen-operatie. Deze waarheidsoperatie legt de contingentie van het evenement het zwijgen op. Het subject wordt door verspreide gebeurtenissen en onvolledige elementen heen en weer geslingerd, en brouwt er zijn *historie* van.

“*Ses opérations sont celles de l’histoire en tant qu’elle constitue l’émergence de la vérité dans le réel.*”⁶ – een waarheid die hoogst variabel blijkt.

Deze geschiedenis omvormen tot een *hystorie*⁷ houdt in dat we er het merk van het verlangen van de Ander in aanbrenge, daar waar die Ander geen objectiviteit bezit.

Maar wat is het verlangen van de Ander hier? Welk is het antwoord op het *Que veux-tu?* als dat aan de analyticus wordt gericht?

Het is een *Je veux du sens*. Dat is althans het antwoord van 1953. En toch is het die analyticus die betekenis wil, die Lacan weer verguist in zijn allerlaatste onderwijs. De uitnodiging tot vrije associatie, het analytisch discours dat het *Que veux-tu?* teruggeeft aan de patiënt heeft ver-

strekkende gevolgen.

Waar de analysant wordt uitgenodigd om een wil (*une volonté*) op te bouwen, een beslist verlangen, om een invariabele op te richten vertrekkend van zijn verlangen, botst deze op een onmogelijkheid: het verlangen blijkt een circulatie te zijn, het is extravagant, het doolt, het is ongrijpbaar, het keert zich om, het glipt weg en toont zich opnieuw.

“*L’analyse demande au sujet de nommer son désir, mais ce qui se découvre c’est qu’on n’arrive pas à nommer le désir, que le désir est rétif à la nomination, que le désir ne se transforme pas en volonté.*”⁸

Als antwoord op het *Que veux-tu?* krijgt men dus: *Ici, il y a jouissance*.

Ik kom weer bij mijn vertrekpunt. Als effect van het analytisch discours krijgen we een lokalisering van het genot, dat gearticuleerd is in een betekenaarsdispositief.

Dat betekenaarsdispositief, dat Miller dus het *sinthoom* noemt, is daar vóór alles om genot voort te brengen – *pour la jouissance* – en dus niet om betekenis voort te brengen – tenzij als deksetel voor het genot.

Het betekenaarsapparaat is een genotsapparaat. Hier adopteert Lacan een oerfreudiaans perspectief: de libidinale economie, en slechts de libidinale economie is de drijvende kracht van het spreekwezen. S_1 , S_2 , S zijn geen betekenaars of waarheidseffecten, maar factoren van een genot, elementen van een genotsdispositief.

4. En de passe?

Van daaruit situeert Miller ook twee paradigma’s van de *passe*.

Het eerste paradigma is de *passe* als getuigenis van waarheidseffecten. De analysant-passeur heeft afstand genomen van het genot, dat gedomesticeerd is in het object *a*. Het is het paradigma van de doorsteek van het fantasma. Er bestaat een waarheid wars-van-genot, met een quasi-wetenschappelijke aspiratie. Het spreken is gezuiverd van het genot. Het subject heeft een weten uit zijn fantasma gepuurd.

Het tweede paradigma is het antoniem van de urgentie of de onbevredigdheid die het subject in analyse drijft. Het subject is er in geslaagd

5. Miller, J.-A. (2008-2009). O.c. Cours du 11 février 2009. Niet gepubliceerd. Eigen vertaling.

6. Lacan, J. (1966 [1953]). *Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse*. In: *Ecrits*, Paris, Seuil, 257.

7. Lacan, J. (2001 [1976]). *Préface à l’édition anglaise du Séminaire XI*. In: *Autres écrits*, Paris, Seuil, 571-573.

8. Miller, J.-A. (2008-2009). O.c. Cours du 11 février 2009. Niet gepubliceerd.

een zekere bevrediging te puren uit zijn wijze van genieten.

“Le parlêtre, c’est l’être qui parle sa jouissance.”

De passe is dan de getuigenis van de misslag van de waarheidsdimensie, van de misslag van het symbolische ten aanzien van het reële – zij het ook met de extractie van een *Befriedigung*, waarvan we moeten zeggen dat ze er is, omdat ze zich niet toont.

Welke hiërarchie kan bevestigen een analyticus te zijn?

*“Ce qu’un Cht me disait, c’est que je l’étais, né.”*⁹

Het sinthoom valt dan niet te begrijpen als een product, als uitkomst van de passe. Het sinthoom is eerder datgene wat het spreken animeert en raakt aan het zijn van het subject.

.....
9. Lacan, J. (2001 [1976]). Préface à l'édition anglaise du *Séminaire XI*. In: *Autres écrits*, Paris, Seuil, 572.

EEN LEVEN OP PAPIER ¹

OVER 'BRIEVEN UIT GENUA'
VAN ILJA LEONARD PFEIJFER

Vic Everaert ²

Fictie en genot

Doorheen *Choses de Finesse* van Jacques-Alain Miller³ speelt de notie 'waarheid' een belangrijke rol. Ze wordt er de *substantie*, het brood van de psychoanalyse genoemd. Maar nooit haalt Miller haar aan zonder te verwijzen naar datgene wat ze ook *maar* is, wat ze *slechts* is. Zo is ze *leugenachtig* en kent ze een limiet die ingebakken zit in de fictieve structuur van het symbolische dat ons, onder andere, niet in staat stelt alles te zeggen. Dit impliceert dat ondanks het feit dat het subject heel wat te vertellen heeft er evenveel gaten te ontwaren vallen in zijn of haar spreken. Of dat de analyse van formaties van het onbewuste op een zogenaamde navel botsen, op een punt waar de interpretatie stopt. Ook de herhaling die een vast ingrediënt vormt van een analyse, toont deze structurele tekortkoming van het symbolische register. Het is op die punten dat Miller het reële situeert. Hij pleit er voor dat het spreekwezen beluisterd zou worden vanuit de dimensie van het genot. De genietende substantie wordt m.a.w. eveneens brood voor de psychoanalyse. Er is een verschil, stipt Miller aan, tussen luisteren naar een subject of luisteren naar een "*corps parlant*", een lichaam dat spreekt of waarmee er gesproken wordt.

Zich als psychoanalyticus laten oriënteren vanuit het reële impliceert geenszins een gering-schatting van het spreken, van de symbolische structuur. Het impliceert wel dat men de *inconsistentie* ervan aan den lijve – in de eigen analyse – ondervonden heeft. In een eerdere les stelde Miller dat de psychoanalyse niet de triomf van de fictie is. De fictie wordt in een analyse, gaandeweg, eerder op de proef gesteld en gedeconstrueerd. Het is die beweging waarlangs het opake van het reële verschijnt.

1. Bijdrage voor het onderzoeksatelier *Zorgvuldigheidskwesties in de psychoanalyse* in de *Kring voor psychoanalyse van de NLS*, Gent, 13 mei 2017.

2. Klinisch psycholoog, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*. vic.everaert@skynet.be

3. Miller, J.-A. (2008-2009) *L'orientation lacanienne. Choses de finesse en psychanalyse*. Enseignement prononcé dans le cadre du département de l'université Paris VIII. Cours du 11 & 18 mars 2009. Niet gepubliceerd.

"... wat er toe doet, stelt Miller in les XII, dat is niet enkel dat die vertelling in staat zou zijn om datgene op zich te nemen wat als een gat blijven bestaan is in de realiteit van het subject, en dus om zin te geven aan trauma's, aan onuitwisbare beelden, aan monumentale scènes of aan de gaten, door hen op te vullen, (...) door een continuïteit te herstellen, door een hYstorie te vertellen (.). Wat er toe doet, is dat er binnen die vertelling zelf gaten opduiken, struikelblokken, die evenveel tekens zijn van een andere waarheid, een andere zin – waarheid en zin die niet in staat zijn om gecombineerd te worden met de fictie van de vertelling. Dat is waarom we datgene wat de vertelling komt te verstoren een **reële** waarde toekennen, eerder dan dat het zou gaan over waarheid of betekenis. Waarheid vormt koppel met betekenis (sens), en beide vormen een trio met FICTIE. (...) De betekenaar is semblant."⁴

De waarheid wordt dus gelinkt aan de fictie, en daaraan voorbij wordt de nadruk gelegd op de verhouding van de *waarheid* ten aanzien van het reële.

Alsof we aan de ene kant onze waarheden hebben die ons doen zoeken naar woorden. Deze zijde maakt ons meer dan vatbaar voor fictie in alle mogelijke vormen die zich daartoe lenen, van een geruststellend woord over een boek tot de inhoud van onze facebook-wall. Het is eveneens hier dat we de uitspraken van Lacan dienen te situeren, op het einde van zijn onderwijs, dat het symbolische ons zoet houdt, ons in staat stelt om overdag rustig verder te slapen.

Aan de andere kant vinden we een gefixeerd reële terug, telkens op dezelfde plaats, iets dat insisteert en ons wakker schudt, het merkteken van het genot.⁵

Brieven uit Genua

Vorig jaar verscheen in de prestigieuze reeks van Privé-domein *Brieven uit Genua*, een boek van Ilja Leonard Pfeijfer dat op de grens van de auto-biografie en de roman balanceert.

Brieven uit Genua bevat een honderdtal brieven die Pfeijfer gedurende vier jaar geschreven en grotendeels ook verzonden heeft. De geadresseerden zijn een vriendin, zijn moeder, een boekhouder, zijn uitgever, enz. Het boek beschrijft het leven en de personage van Ilja Leonard Pfeijfer, inclusief het schrijfsproces van

4. *Ibid.* (Cours du 18 mars). Eigen cursivering.

5. Brousse, M.H. (2014). La fiction polymorphe. In: *La cause du désir* 87, Navarin Éditeur, 5-6.

het boek zelf. Het uitgangspunt bevat, op het eerste zicht, enkele analogieën met een analyse: de taal gebruiken, kneden, herzien en bijstellen met een ander als adres, ten einde iets van zichzelf te pakken te krijgen. “*Het was een soort psychoanalyse geweest van vier jaar lang in dagelijkse sessies, waarbij ik mijn eigen therapeut was*”, schrijft Pfeijfer op een van de laatste bladzijden van het boek.⁶

Het zijn de *Brieven uit Genua* die ik gelezen heb met *Choses de Finesse* in het achterhoofd. Ik heb niet de bedoeling om wat dan ook te zeggen over het ruimere oeuvre van Pfeijfer, dat ik amper ken. Maar *Brieven uit Genua* vond ik bijzonder genoeg om het als een toch wel zeer bijzondere vorm van fictie te proberen ontleden.

Miller geeft aan dat er verschillende vormen van fictie bestaan, dat bv. het fantasma de fictie een bepaalde kleur of toon kan geven. We kunnen ons ook de vraag stellen op welke manier het onbewuste geïmpliceerd zit in de fictie, of, anders uitgedrukt: met welk soort onbewuste we hier te maken krijgen? Een onderzoeksatelier lijkt me zich daar bij uitstek toe te lenen. Misschien niet zozeer om definitieve stellingen te gaan poneren maar om het onderzoeksmateriaal aan een eerste toetsing te onderwerpen.

Een leven op papier (uit de fictie via de fictie?)

De eerste, lange reeks fragmenten die ik geselecteerd heb draaien rond *het leven op papier* waarmee Pfeijfer worstelt. Het schrijven lijkt een noodzaak met een keerzijde te zijn.

Ik laat hem even aan het woord met de bedoeling iets van het spanningsveld waarmee Pfeijfer worstelt te laten weerklinken.

“*Dat ik mezelf teruglees als personage in een romantisch boek en dat ik, hoewel ik beseft dat ik het boek zelf heb verzonnen en dat ik het boek leef zoals ik het schrijf, met verve invulling geef aan de romantische rol die ik mijzelf heb toegebracht. Snap je dat? Ik moet mijn best doen om geloofwaardig te worden als het personage dat ik van mijzelf gemaakt heb. Dat is geen schrijversdingetje, dat geldt voor alle mensen. (...) Dit soort dingen probeer ik al vanaf mijn debuut onder woorden te brengen, maar het lukt me nog steeds niet om het helder, duidelijk, eenmalig en definitief te zeggen. (...) Het gaat mij om het spiegelpaleis van de fictie die fictie imiteert en dat dat*

welbeschouwd het ware leven is.”⁷

“*Hoewel deze brieven geschreven zijn met het vooropgezette idee om gepubliceerd te worden, weerhoudt dat mij er niet van om volledig eerlijk te zijn. Niets is verzonnen. Dat is de spelregel.*”⁸

“*De compromisloze eerlijkheid waarover ik het heb, kan ik eerder bereiken in fictie, poëzie of op toneel dan tussen de klamme lakens van mijn eigen verleden en heden, waar ik soms badend in het zweet wakker schrik omdat ik niet weet wie ik ben. (...) als chroniqueur van mijn eigen leven word ik geplaagd door twijfels. Want ik ben geen personage, hoezeer ik ook mijn best doe om ook in het echt de rondborstige bohémien te worden die ik van mezelf op papier heb gemaakt (...) Ik leef uitsluitend op papier en mijn leven buiten de bladzijden van mijn boeken heb ik in toenemende mate verwaarloosd. Ik weet nauwelijks nog hoe dat eruitziet.*”⁹

“*Wat als je bang bent dat er onder je kostuums en achter je maskers niemand schuilgaat? (...) De angst van wie zijn eigen leven probeert te beschrijven is dat hij erachter komt dat hij geen leven heeft. (...) Alvorens je moedig kunt besluiten om eerlijk op te schrijven hoe je echt hebt geleefd, moet je wel hebben geleefd. En daar wringt de schoen. Uit angst voor de angst heb ik mijn leven overgeheveld naar het domein van inkt op papier, waar ik alles onder controle heb, en ik ben bang dat het gelukt is. Misschien is dat uiteindelijk wat ik aan het doen ben in deze brieven: ik probeer mezelf een leven toe te dichten.*”¹⁰

“*Als iets mij bijzonder maakt, is het dat ik weiger onderscheid te maken tussen mijn leven en mijn kunst. Want ik leef uitsluitend op papier. Ik huil wanneer het past in de compositie. (...) Er is geen onderscheid tussen mijn huid en dit papier. Fij hebt mijn huid in handen. (...) De ware tragedie is dat de schrijver zijn werk niet modelleert naar het leven, maar dat het omgekeerde het geval is.*”¹¹ “*Pas als ik een pen in de hand neem, begin ik iets te voelen en te doen.*”¹²

Hoe dienen we deze momenten van verstilling te begrijpen? Ik benoem ze zo omdat ze fel contrasteren met de algemene *drive* van het boek. Het boek spettert bij momenten van een toemolozende levendigheid, Pfeijfer is een romanticus die zichzelf overtreft, aan het lachen brengt, iedereen te slim af is, ontroert, er op los lijkt te leven, enz. Hij is genadeloos voor alles dat iets of wat naar burgerlijkheid ruikt en schrijft niet alsof zijn leven er van afhangt maar *OMDAT* zijn leven er van afhangt. Dit drama loopt door-

7. *Ibid.* 122-123.

8. *Ibid.* 635.

9. *Ibid.* 617-618.

10. *Ibid.* 618-619.

11. *Ibid.* 344.

12. *Ibid.* 735.

6. Pfeijfer, I.L. (2016). *Brieven uit Genua*. Arbeiderspers, Privédomein nr. 282, Amsterdam, Antwerpen, 744.

heen het boek als een ontnuchterend noodlot: er bestaat geen leven buiten het schrijven voor het personage die eveneens schrijver is.

Naast de momenten van verstilling weerklinkt vooral veel tumult in het boek. Zo krijgen we gaandeweg beschrijvingen te lezen van de sloten drank die Ilja verzet, al dan niet geflankeerd door het zoveelste liefje; liefjes die hij stevast buiten gooit, niet altijd goed wetend waarom. Hij stelt zich de vraag maar er komt geen antwoord. Wat die vrouwen betreft lijkt er zich sinds hij in Italië woont (2008) iets anders, iets nieuws, aan te dienen; ook het drinken – vijftien cocktails per dag – kantelt op dat punt.

Zijn oeuvre, dat alleen maar imposanter wordt, verraadde dat het schrijven niet stilgevallen is. Sinds *Brieven uit Genua* publiceerde Pfeijfer een dichtbundel, een roman en stelde hij — in navolging van Gerrit Komrij — een van de belangrijkste bloemlezingen van de Nederlandse poëzie samen.

Van waar die onstuimigheid? Die onblusbare honger om genadeloos en ogenschijnlijk zeer *vol* en *gretig* te leven? In een brief aan zijn moeder lezen we het volgende: “*Ik denk dat de romantische compromisloosheid, de compromisloze romantiek, de gretigheid om het leven in al zijn overweldigende volheid te omarmen en tegelijkertijd te ontvluchten en de passie voor alles wat groots en ongeremd is, eigenlijk de default is.* Volgt een beschrijving over “*vaste banen, vergaderingen, verantwoordelijkheid en saaie collega’s die elk laatste restje romantiek weghonen naast de koffieautomaat*”, om te concluderen: “*Ik heb de cesuur gemist. Die onverantwoordelijke puber die in zijn eigen taal zijn hartstocht liet stormen, die ben ik altijd gebleven.*”¹³

Kunnen we daarin de *default* van het terugkerende spoor van het pulsionele ontwaren? En tot op welk punt *werkt* de fictie daartegenover? Is het onstuimige er het bewijs van dat er op pulsioneel vlak iets blijft aandringen dat zijn fictie niet getemperd krijgt en wat hem voorgoed tot een *onverantwoordelijke puber* maakt? Wat is de rol van de alcohol binnen dit alles en wat rest er na de alcohol van de fictie?

Mocanië

Wat bedoelde Pfeijfer (in het citaat van daarnet) trouwens met *zijn eigen taal*? *Brieven uit Genua* omcirkelt er de oorsprong van. Ilja vindt als jonge tiener een land uit. Een eiland meer-

bepaald. Hij fantaseert er over en noemt het *Mocanië*. Het is een uitvinding: alles wordt minutieus uitgetekend, gedocumenteerd en bijgehouden in dezelfde soort mappen waarin iets later het eerste dagboek en de eerste gedichten zullen belanden. *Mocanië* is een land en heeft volgens de jonge Ilja nodig wat een land tot een land maakt: een vlag, een hoofdstad (*Steppoli* genaamd), een nationale voetbalcompetitie, een volkslied, een munteenheid, een nationaal gerecht, een koning, politie-uniformen, verkeersborden, postcodes, beroemde staatslieden en ga zo maar door. Op een saaie vakantie in het huisje van tante Nanda, “*uit pure verveling*”, komt daar iets belangrijks bij, de kers op de taart: een eigen taal, het *Mocaans*. De bladzijden waarop Pfeijfer getuigenis aflegt van deze talige uitvinding zijn impressionant. Impressionant op technisch vlak, maar eigenlijk (althans: die indruk had het op mij) saai om te lezen. Wat start met een alfabet loopt, op een bepaalde manier, compleet uit de hand. Ik kan het om eerlijk te zijn amper geloven dat een tiener een dergelijk complex systeem bedenkt. Maar dat doet er niet toe. Pfeijfer doet zijn best, opnieuw in een brief aan zijn moeder, om zoveel jaren na datum op te rakelen wat hij er zich nog van herinnert. De latere dagboeken, waarvan hij de kwaliteit hekelt en die hij als typische puberproducten beschouwt, zijn geschreven in deze taal. Hij is gelukkig de enige die ze kan decoderen. Na het complexe taalsysteem volgt trouwens ook nog een eigen stichtingsmythe, een eigen *Ilias* (zijn woorden), aangevuld met een nationaal epos en een heldendicht. Pfeijfer citeert het zoveel jaar later nog uit het hoofd, in zijn eigen gebricoleerde taal. De schrijfarbeid en het denkwerk dat de Mocaanse taal gevergd heeft, moet enorm geweest zijn.

“*Ongeveer op deze manier heb ik honderden, duizenden uren college aan mezelf gegeven op de fiets naar school en terug. Maar dan in het Mocaans natuurlijk. Dat zou ik nu niet meer kunnen. Daarvoor is het echt te veel weggezakt. En al die tijd woonde ik in mijn fantasie in Steppoli. En ik heb haar gevonden. Ze is bijna precies zoals ik mij had voorgesteld, al spreekt niemand er Mocaans. Ze is magisch. En nu woon ik er eindelijk echt.*”¹⁴

Genua is Steppoli

Pfeijfer woont sinds 2008 in Genua. Een samen met zijn toenmalige vriendin impulsief ondernomen fietsreis van Amsterdam naar Rome, leidde langs Genua. Genua beviel hen. Na Rome

13. *Ibid.*, 200-201.

14. *Ibid.*, 187.

kort bezocht te hebben keerden ze terug naar Genua. Pfeijfer blijft er wonen.

Pfeijfer schrijft er het volgende over: “... dat gedoe over verlangen naar verten, de fantasie van een beter leven elders. Ook dat is geen vraag, want het ligt er te dik bovenop. (...) Welbeschouwd leefde ik al in ballingschap. Mijn land was Mocanië en mijn taal Mocaans (...). Hoe langer ik erover nadenk, hoe beter ik begrijp dat mijn zucht naar de verte nooit iets met de werkelijkheid te maken heeft gehad. Het is altijd een fantasie geweest.”¹⁵ “En dan is er nog iets (...) Het is het allerbelangrijkst. Want het is letterlijk zo dat ik in Genua leef in de fantasie van mijn jeugd. Ik heb de stad gevonden die ik zelf heb verzonnen en die ik al die jaren bij elkaar heb gedroomd tot een majestueuze, labyrintische, mysterieuze, zuidelijke stad waarnaar ik altijd ben blijven verlangen. Genua is Steppoli.”¹⁶ Een klein jaar later, in een andere brief, komt Pfeijfer terug op deze uitspraak: “toen ik die drie woorden schreef, ‘Genua is Steppoli’, opende zich een kloof. Zo had ik er nooit over nagedacht. Maar het was een duizelingwekkende waarheid, samengebald in drie woorden die geen mens begrijpt.”¹⁷ Wat een mooie illustratie is van het gegeven dat de waarheid de structuur van fictie heeft.

Valt er nog meer te omboorden in het schrijven van Pfeijfer?

Tussen verdwijnen en gezien worden

Pfeijfer stipt een paradox aan betreffende zijn verblijf in Genua. Hij merkt, niet verrassend, dat één en ander uit Nederland met hem meegereisd is. Hij schrijft hierover wanneer hij het heeft over een sinds zijn kindertijd aanwezige drang zich te verbergen; deze interpreteert hij als het koesteren van de gedachte *niet te bestaan*. Zichzelf weg te vegen. Daarop herinnert hij zich nog een andere keer, en ook weer niet los van een vrouw, impulsief op reis vertrokken te zijn. Op de terminal van een quasi leeg vliegveld moet hij naar het toilet: “en daar overviel mij, met mijn broek op mijn enkels, de overweldigende sensatie dat ik even, voor een kort moment, totaal onvindbaar was. Er bestond geen persoon in de wereld die op enigerlei wijze bij benadering kon weten waar ik was. Het was een illusie, dat snap ik ook wel. (...) Maar op dat moment gaf het een bijna orgastisch gevoel van vrijheid. (...) het is tot op de dag van vandaag een van mijn grootste ambities om te verdwijnen.” Waarop een gesofisticeerde uitleg

volgt over hoe men de identiteit van een dode op zich kan nemen, een dode van min of meer dezelfde leeftijd wiens naam je moet gaan zoeken op een grafsteen. Om dan de paradox aan te stippen: “Ik houd van Genua omdat ik er anoniem kan zijn, maar intussen doe ik er alles aan om ook hier gezien te zijn.”¹⁸

Het schrijverschap, dat zijn sporen nalaat, wijst natuurlijk ook in die richting.

En ook de liefde wordt in dezelfde zin verklaard: “de paradox van de droom om te verdwijnen en de wil om gezien te worden is de kern van de liefde. Ieder die bestaat, wil zijn eigen bestaan opheffen en in handen leggen van een ander. Die ander moet verzonnen worden. We noemen haar god of godin of lieve lief. We kunnen ons verstoppen tussen haar zachte, warme borsten terwijl zij met haar handen achter onze rug zingend sinaasappels uitperst, alle belangrijke besluiten neemt in ons leven en ruisend van zelfsprekendheid onze belastingaangiften indient. (...) Het allermooiste zou zijn als ze zou zeggen: ‘Ga jij maar lekker schrijven. We verzinnen wel een list’.”¹⁹

Het schrijverschap & de vader

Laat het ons nog even over dat schrijven hebben. Ook al benoemt Pfeijfer dit niet expliciet, toch verwijst *het schrijven* ook naar de in de *Brieven* opvallend afwezige figuur van de vader. Het lijkt er op dat de vader wat gespaard wordt in het boek. In de weinige zinnen die over hem gaan is hij dan weer zeer aanwezig. “Ik deed het voor hem. Ik wilde net zo belangrijk worden als pappa met al zijn boeken. Ik wilde niets liever dan een boek schrijven dat hij tussen zijn officiële boeken moest zetten. Op alfabet. Bij de P van zijn eigen achternaam.”²⁰ De vader was eveneens een doctorandus. Ilja beschrijft hoe hij getuige was van het afstuderen van vader, maar promoveren, zoals Ilja dat wel deed, kwam er nooit van. “Dat was er nooit meer van gekomen. Fij ging die dag doen wat hij (de vader) zelf altijd had gewild.”²¹ Over het moment van de promtie, de verdediging, lees ik “je vermeed de blikken van het publiek en je vader.”²² Over zijn eerste literaire werk, dat gepubliceerd werd bij de Arbeiderspers, schrijft Pfeijfer: “Je bestaat. Dit neemt niemand je meer af. Je naam staat op een echt boek dat tot in de lengte van dagen in bibliotheken zal zijn terug te vinden en dat je vader in zijn boekenkast kan zetten bij de P

15. *Ibid.* 199.

16. *Ibid.* 177.

17. *Ibid.* 343.

18. *Ibid.* 305.

19. *Ibid.* 307.

20. *Ibid.* 203.

21. *Ibid.* 428.

22. *Ibid.* 429.

van zijn eigen achternaam.”²³

Een wending?

In februari 2015, 9 maanden voor de laatste brief, schrijft Pfeijfer aan zijn uitgever *“Mijn instinct en mijn literaire timmermansoog zeggen mij dat het boek tegen het einde een wending nodig heeft. Maar het probleem is dat ik niets mag verzinnen. Dat is de spelregel. Daar moet ik mij aan houden. Dus die grote dramatische wending zou ik in het echt, in het ware leven, moeten bewerkstelligen”*.

Op een druilerige avond gebeurt er effectief iets. Pfeijfer spreekt opnieuw, net als toen hij het Mocaans uitvond over *verveling*²⁴. Er gebeurt iets met een vrouw. Die hem vraagt, want ze ziet hem graag, iets te doen aan de gretige drang dagelijks tonnen alcohol te verzetten.

In dezelfde periode sterft Don, een man uit Genua en notoir alcoholicus van wie Pfeijfer in zijn sterroman *La Superba* een personage gemaakt heeft. Don, banneling en verslaafd, is een mythe geworden met dank aan die roman. De gelijkenissen behoeven geen commentaar. En de laatste zinnen liegen er niet om:

*“Ik wil niet meer leven op papier zoals in deze brieven. Ik wil ja zeggen tegen het leven dat een lichaam heeft en dat oprecht is voor een ander. Daarom is dit mijn laatste brief. Het enige wat ik hierna nog wil schrijven, zal ik schrijven op mijn huid in plaats van op papier, dat ik te lang met mijn huid heb verward, en het zal het enige woord zijn dat belangrijk is en waar, en het woord zal zijn: si.”*²⁵

23. *Ibid.* 433.

24. *Ibid.* 659.

25. *Ibid.* 747.

V.U. Els Van Compernelle,
Wolterslaan 17, 9040 Gent

Directrice van de publicatie:
Els Van Compernelle
(voorzitster *Kring voor Psychoanalyse van de New Lacanian School*)

Wetenschappelijk comité:
Katrien Mortier
Els Van Compernelle
Glenn Strubbe
Vic Everaert
(het bureau van de Kring)

Hoofdredactie:
Vic Everaert

Redactieleden:
Katrien Mortier
Els Van Compernelle
Glenn Strubbe

Ontwerp en vormgeving:
Lisa De Brouwere
(www.lisadebrouwere.be)

Het tijdschrift van de Kring voor Psychoanalyse van de New Lacanian School werd opgericht in 2005 onder de naam sKRIPtA en verscheen tot 2015 drie maal per jaar in een papieren versie. Kring Online is de digitale opvolger van sKRIPtA en verschijnt sinds september 2016 drie keer per jaar.

Meer info:

Kring voor Psychoanalyse van de NLS:
www.kring-nls.org

PPaK-Gent:
www.ppak-gent.be

Eurofederatie van Psychoanalyse:
www.europsychoanalysis.eu

New Lacanian School:
www.amp-nls.org

World Association of Psychoanalysis:
www.wapol.org

